

CSEREI MIHÁLY HISTÓRIÁJÁBÓL

1661. Minekutána 2-ik Rákóczi György fejedelem bolond kevélységből az erdélyi dicsőséges fejedelemséggel meg nem elégedvén, holmi levis lengyel urak biztatásából Lengyelországba feles hadakkal bemenvén [1657. jan. 1-én] királyságot akarván magának halászni, gyalázattal onnat kiszaladott [julius 22-én] és a vitélő rendeket a pogány tatár elrablotta volna: azon rabságból nem régen terhes sarczon szabadulván ki az öreg Apaffi Mihály, és a maga jószágában Ebesfalván lagnék, sem maga, sem más senki nem álmadozván arról, hogy még fejedelemségre választatnék: Istennek kiváltképenvaló rendelésiből az akkor Erdélyt pusztító török császár hadának generálisától Ali basától erdélyi fejedelemnek denomináltatik, [sept. 14-én 1661.] és Ebesfalváról kedve s akarata ellen a basa táborára kihozatik, onnan pedig országgyűlésiben Kis-Selykre jöven, ott homagiumát praestálja az országnak, az ország is a fejedelemnek [nov. 20-án.] Kevés erdélyi urak valának akkor Apaffi Mihály mellett, nem is volt oly nevezetes ember mellette, hanem háromszéki osdolai Kun István, Daczo János, Naláczi István, kik is akkor elsőb emberek voltak a fejedelem udvarában; az édes-atyám, öreg Cserei János, főasztalnoka volt. Az erdélyi nagyurak, ki bujdosójában volt más országban, kik pedig Kemény János fejedelem mellett voltak. Ki is a német császár ármádájához bizván, az ujonnan választott Apaffi Mihály jámbor fejedelmet persequálni kezdi; kinek nem levén ereje hogy resistálhasson Kemény Jánosnak, Segesvárra recipiálja magát, mellette való egynehány erdélyi főemberekkel együtt. Kemény Jánossal mind német mind magyar hadak felesen levén, Segesvár mellé száll hadaival [jan. 1662.] és valóban

spiczen vala Apaffi Mihálynak dolga. De a nagy hatalmu Isten a kit meg akar tartani, talál könnyen módot annak megoltalmazásában. Szintén mikor más napon akarná Kemény János megostromoltatni Segesvárat (a melyet igen könnyen véghez is vihet vala), Kucsuk basa két ezer válogatott török hadakkal beérkezik estve későn Segesvárra; a kinek is Kemény János ha mellette levő hadaival eleibe ment volna, (a mint mind német expertus generálisok, mind a magyar hadak tábori tisztei neki tanácsolják vala), azt a kevés számu megfáradott hadat dissipálhatta és annakutána az uj fejedelmet Apaffi Mihályt is Segesvárról kivehette volna. De így jár az a kit Isten el akar veszteni, nem engedi meg annak hogy mások hasznos tanácsával éljen.

Más napra kelve, mindeneknek reménsége kívül Kucsuk basa trombitát futatván, midőn mindnyájan azt gondolnák, hogy oly hoszu utakon sietve hozott hadát egynéhány napokig megnyugtatóná: a hadait Segesvárból kivivé, megizenvén Apaffi Mihálynak hogy üljön veszteg a városban s vigyáztasson, mert ő ma valahol találja Kemény Jánost, felkeresi és ha mind ott kell veszni is a vele való török hadaknak, de megütközik vele. Bizony dolog, a szegény Apaffi Mihály a mellette valókkal együtt igen nagy félelemben vala, mivel Kemény Jánossal olyan szép mind német s mind magyar hadak valának őt annyin is számmal mint a törökök; ugy annyira emberi okoskodás szerént, desperáltanak volt a török had győzedelméről. De mivel a had verés Istennek kiváltképenvaló munkája szokott lenni, és a mely részen nincs az isteni segedelem, haszontalan ott minden emberi erő és készület: megbizonyítá Isten a maga szabados akaratát és hatalmát Kemény János veszedelmében is. Ki is hadaival együtt a török segítségnek beérkezése után Segesvárról elszállott és egy mérföldnyire, Nagy-Szóllós nevű szász faluban telepedett vala meg; oly intentioval levén, az napon nyugodjék, más napon kiindulván Erdélyből, Magyarországra kimenjen, és ott hadait megtöbbitvén, Erdélybe visszajöjjen Apaffi Mihálynak exturbálására; azt gondolván ő is, hogy a török basa fírat hadaival utána nem menne. De megcsalatozék reménségébeu, mert Kucsuk basa serény vitéz ember levén, épen ebédidő tájban Nagy-Szóllóshöz érkezik, és mihelt meglátá Kemény János táborát, lováról leszállván, a földet megcsókolá, ujobban lovára felülvén, a véle való hadait ütközetre kirendeli. Vala igen dali ifjulegény fia, kit előszóllítván, a maga kontyában levő kerecsenytollak közül egyet kivona s a fiának kontyába tevé, ezt mondván neki: «Eredj, menj a

seregek balszárnyában, úgy cselekedjél, úgy harcolj, jobb hogy az ellenség fegyvere emésszen meg s halva lássalak, mint sem elszaladván gyalázatosan, ez az én kardom (megütvén kezével maga oldalán függő fegyverét) öljön meg.» A fia fejet hajtván s köntösit megcsókolván az atyjának, a neki rendeltetett helyre elmene s vitézül is viselé magát. Azután a basa körünyargalván elrendelt sergeit, rövideden ezt mondá nekik: «Jó vitézek! az ellenséget szemetekkel látjátok; én nem mondom sok-e vagy kevés, mert magatok nézhetitek. Sokkal többen vadnak minálunknál, mindazáltal bizzatok Istenben és vitézi módra harcoljatok; jobb hogy dicséretesen itt kezükön haljunk meg, mint gyalázatosan elszaladván, hatalmas császár mind engemet, mind titeket megfojtasson. Azt is meggondoljátok, Erdélynek épen a közepetáján vagyunk: ha a harczról elszaladhatnánk is, csak a föld népe is agyonverne míg az országból kimehetnénk.» Valának a basa táborában egynehány száz havasalföldi kurtányok [oláh udvari katonák], kiket is épen közbül rendele a török seregek közé, a kikhez mikor jutott volna, nagy haraggal mondá nekik: «Tudom jól ti kutyák, hogy mindjárt megszaladtok, de megparancsoltam a hátatok megé rendeltett török hadaknak, ha csak visszatekint is valamelyik közületek, mindjárt fejét vegyék.» Eképen elrendelvén a basa a hadakat és edictumot adván ki hogy mindnyájan a lovok fejéhez lehajoljanak s ügy menjenek sebesen az ellenségre, trombitát futata és legelől megyen vala; hátra tekintvén pedig, hogy látná hogy a török szaracsiák, a kik hosszú puskákat szoktanak viselni, puskájokat készítenék, megriasztja őket: «Tegyétek le, ugymond, a puskát, mert több puska vagyon amott (az ellenséget mutatván): hanem minden ember a kardhoz nyuljon.» A szaracsiák ezt hallván, puskájokat nyakokba vetik és kardot rántanak.

Kemény János szintén ez időtájban ebédhez ült vala, a hadaiban is felesen, tábori szokás szerént, zsákmányra kioszlottanak vala, nem gondolkozván senki arról, még az nap harcolni kellene. De mielőtt a strázsák bejövén, hirt hoztanak volna a török hadak közelítéséről: félben rugván az ebédet, trombitát futata, és mind magyar mind német hadait rendbe állítá. Látván a töröknek kevés számú hadait, contemnálák mindnyájan a vele valók és a győzedelmet kezeken tartják vala. Kemény János mikor a sergeket rendelné, hirtelen a lova megbotlék, hogy a szájában levő erős zabola ketté törék, mely oment még akkor sokan rosszra magyarázának; a mint az eventus is comprobálá.

Kucsuk basa a maga rendelt seregeivel mikor annyira érkezett volna a Kemény János hada felé, a honnan a puska-lövés könnyen elszolgálhatott: visszafordulván, egyet sem szóla, hanem mind job s mind bal kézre levő sergeit nagy haragoson megtekintvén, azzal adván jelt, mind maga mind a vele levő hadak, az edictum szerint, fejeket lovok nyakához lehajtván, nagy sebesen megrugaszkodának, és minden tartózkodás nélkül Kemény János sergeire rohanának. Noha, kivált a német had, erős lövés tett, de többire fent járván a golyóbis, kevés kárt tett a törökökben; ezek pedig mihelt közel érkeztenek, karddal fogván a dologhoz, kevés idő alatt megbontják a Kemény János hadait, sokat levágván benne, dissipálják, és az egész tábor megfutamodik [január 23-án.] A basa pedig tanult vitéz okos ember levén, noha a török hadak örülvén a victoriának, az elszakadott Kemény János hadát tovább is üzni akarnák: a visszajövetelre trombitát fütata és ugyanott a harczhelyen megszállván, a holttesteket megfosztani parancsolá. Kinek eleibe mikor a maga fia visszajött volna az ellenség üzésiből jó egészségben, noha köntösén imitt-amott sok golyóbis ment volt által, de testihez közel nem járt: eleibe futamodván, megcsókolja fiát; de mikor kevés vártatva egy agának holttestét látná hogy hoznák, megismervén (a ki igen vitéz ember és kedves embere vala a basának), ráborulván a holttestre, nagy ordítással és jajgatással kezdette siratni, megesküvén szokása szerint a nagy Allahra, egész Erdélyországaért nem adta volna el annak az egy embernek életét. Kinek is holttestét, a törökök szokása szerint, megmosogatván, hadi pompával eltemetteté; onnan pedig postán küldé Apaffi Mihályhoz Segesvárra jó hírmondással, a ki épen már desperált vala a maga életének s fejedelemséginek megmaradásáról. Igy vigasztalá meg Isten csudálatosan. Maga is a basa, győzedelmes hadaival más nap bemene Segesvárra.

Ezen a harczon vesze el Kemény János, kinek noha rajta levő köntösét, fegyverét elhozták és Segesváratt Apaffi Mihály fejedelem rá ismervén magához is váltotta, s emlékezetre mind a fogarasi tárházban tartották, ott láttam én is Teleki Mihály-nál laktomban: de testét soha fel nem találhatták hogy eltemessék, noha maga Apaffi Mihály fejedelem eleget kerestette; vagy azért, hogy még a harczhelyen lovastól elesvén, a seregektől egybentapodtatott, vagy pedig a törökök az elesett testeknek fejeket elszedvén, fő nélkül való teste meg nem ismertetett. És így nem engedte az igaz ítéletű Isten hogy koporsóba tétessek teste, mert teljes életében gonosz, ambitiosus, kegyetlen,

vérszomjuhozó ember volt, és a kire inkább haragudt s a kit meg akart öletni, simogatva beszéllett neki. Visszaadá Isten neki igaz kölcsönnel a jámbor kegyes Barcsai Ákos fejedelem ártatlan halálát, kit nem régen Görgény várából hamis hit alatt kicsalván, az uton, Thorda vármegyében Répa nevű falu mellett, diribról darabra vagdaltata s kegyetlenül megölete, s közel a falu pelengéréhez temetteté [julius elején 1661.] Több sok istentelen gonoszságival együtt fejére tére a gyalázatos veszedelem, a sok telhetetlen ambíciójának, fejedelemség keresésinek a lön jutalma; mert még eddig Erdélyben valaki a fejedelemséget úgy vadászta magának, nem sokáig örült neki, hanem maga életével együtt elvesztette uraságát.

Apaffi Mihály kezdetei

Kemény János halála után a fia, Kemény Simon Aranyos-Megyesre kimenvén az atya jószágába, ujabban a német császár protectiojához folyamodék, a honnan is reménséget veszen, hogy erdélyi fejedelemségre behozatik. Nem vala Istentől elrendelve, azért füstbe méne minden szándéka. Mert a török császár, [1663.] manuteneálni akarván Apaffi Mihályt az erdélyi fejedelemségben, a német császár ellen nagy haddal küldi fővezérét Magyarországra, és Érsek-Ujvárat obsideáltatja [aug. 15-én 1662.] A mely táborra, parancsolata levén a tatár hámnak és a két oláh vajdáknak, hogy táborokkal menjenek, Erdélyen költözvén által Magyarországra, mindenütt sok károkat és prédálást cselekednek. Az erdélyi fejedelemnek is megparancsoltaték a fővezértől hogy Érsek-Ujvár alá menjen; a ki, noha sok ideig hol egy hol más excusatiokkal remorálá utját, de utoljára nem levén mit tenni, minekutána a tatár hám és a két oláh vajda kimentenek volna az országból, kevesed magával megindul, és Érsek-Ujvárhoz megyen a fővezér táborára, a kitől becsülettel acceptáltatik, és ott tartatik a táboron, míg Érsek-Ujvárat a töröknek feladják [sept. 25-én.] Onnan a fővezértől Erdélybe visszabocsáttatik, jelen levén vele együtt az atyám is. Visszajövő útjokban Budára bemegyen a fejedelem, annak a régi hires dicsőséges magyar királyok residentiajának meglátására; ott mind a várost, mind a várat megvizsgálván, sőt a Mátyás király fegyveres és könyvtartó házaiba is beeresztetvén (a hova a törökök kevés keresztyén embert szoktanak volt beeresztteni, magok pedig nagy vigiliával őrzötték mindenkor és sem a fegyverekhez, sem a könyvekhez különben nem nyultanak,

hanem mikor az rozsdától a fegyvereket, a portól a könyveket esztendőnként megtisztogatták), a városból kijött, a Dunán által akarván jönni Erdély felé. Mivel pedig mind a török végbeli hadak, mind a tatárok szintén akkor költöztenek által a hidon, jóvallatta az atyám a fejedelemnek, ne menjenek a hidra, hanem hajókat fogadván, azokon költözzenek által. De a fejedelem mellett levő más udvari szolgálói, bízván ahoz hogy két csausz törökök levén a fővezértől a fejedelem mellé rendelve, azok utat csinálnának a hidon a fejedelemnek, egyenesen a hidra fogának. A híd közepén pedig megtolyulván a sok nép, mikor sem elé sem hátra nem mehetnének a hidon, és közben szorultak volna: a csausz törökök buzgányokkal kezdék verni az előttök menő törököket, tatárokat, hogy az erdélyi fejedelmet bocsátának elé, egy tatár murza megfordul, s úgy vágja az egyik csauszt, hogy a földre leesik, és megértvén ugyanazon murza, hogy az erdélyi fejedelem ott volna a hidon, részeg levén (különben is dühösködvén az erdélyi emberekre azért, hogy mikor Erdélybe bejöttek vala Érsek-Ujvárhoz akarván menni, és Brassóba beküldötte volna a tatár hám azon murzának öcsét másod magával, hogy a táborra élést vitessenek a városból, a brassai szászok reájok támadván, megölték vala őket) korbácsot rántván, a fejedelmet megakarja vala verni. De a fejedelem mellett is egynehány vitéz szolgálk levén, egyik közülök a tatárt főbesujtja egy baltával, és betaszitják mind lovastól a Dunába; a fejedelem lovának pedig kantárszárát az atyám megragadván a többivel együtt és a tatárokat kétfelé vevén, nagy bajjal általviszik a hidon, olyan szorosságban, hogy a fejedelem lován való nyeregnek ezüst kengyele oda szakadott, magokon pedig a fejedelem szolgálain kiméletlenül esett a tatár korbácsolás.

Ebben az utazásban lőn veszedelme nyavalyás Haller Gábor úrnak, a kit a fejedelem előre a fővezér táborára küldött vala; kit is mikor a fejedelemmel visszajőne, éjszaka, a mely faluban a fejedelem megszállott vala, a fővezér utána küldvén és a házat, melyben a fejedelem Haller Gáborral együtt nyugosznak vala, környül vevén, Haller Gábort onnan visszaviszik a fővezér táborára, kinek is ott fejét véteti (nov. 15-én.). Sok hír vagyon halálának okáról; mondják, hogy mikor a fővezér táborára küldetett volna, a fővezérnek azt mondotta volna: ha Apaffi Mihály oda megyen, bár az ő fejét üttesse el a császár; és hogy fejedelemséget sollicitált volna magának, s azt megértvén Apaffi Mihály, úgy munkálódta volna halálát a fővezér előtt. Én mint bizonytalan dolgot abban hagyom; hanem min-

den ember tanuljon és ne kösse a maga fejét semminemű dologba, mert olyankor maga láttatik az olyan ember törvényt tenni magára.

1664. Midőn azért Kemény Simon haszontalan reménységgel biztatja magát és a mellette levő erdélyi profugus urakat, kik közül elsőbb és tekintetesebb vala Bánffy Dénes, noha Apaffi Mihálynak közel való sógora vala (mert a felesége egy testvér volt Apaffi Mihálynéval) még is nem akart redeálni hűségére, sőt nagy kevélyen izente egynéhányszor a fejedelemnek: hogy rövid nap a zöld bársony dolmányt kirántja a nyakából. Nagy anxietásban vala a szegény elpusztult ország, mert a szász városok és a vármegyéknek jobb része Apaffi Mihály mellett vala, de a székelység Kemény Simon pártját tartják vala alattomban, Petki István csiki főkapitány levén (a kiis oka lőn a csiki szörnyű romlásnak és elraboltatásnak [lásd az V. kötet végén]), Kolosvárott pedig feles német praesidium vala, mind lovas mind német gyalogság, a kik a körülvaló tartományt a töröknél inkább saczoltatják vala. És noha Apaffi Mihály fejedelem a török armadával együtt obsideálta vala [april 25d. óta], de tartván attól, ha vagy ostrommal veszi meg a török, vagy per accordam adják fel a töröknek, mindjárt török praesidiumot szállít belé, és soha a keresztények kezébe többször nem bocsátja: azért mind szép szóval, mind sok ajándékokkal a török basát reá vevé a fejedelem, hogy szálljon el a város alól és bizza ő reája, mert egyáltaljában a várost a németek kezéből kiszerzi. A minthogy a basa engedvén is a fejedelem kívánságának, a város obsidioját félbenhagyja, és a maga hadaival visszamene. A fejedelem azért mellette levő tanácsuraknak tetszésiből, midőn egynehányszor a német commendánstól kézben kérlette volna, amaz pedig semmiképpen feladni nem akarná: alattomban a fejedelem bizonyos emberei által a német praesidiumot kezdé próbálgatni, jó hópénzt igérvén nekik ha, a császár mellől elállván, a fejedelem hűségére állának. Mely practica szerencsésen is szolgálja; mert midőn látná a praesidium, hogy a német császár armadája a töröktől megveretett és sohunnan ujjab segítség jövedele felől semmi reménség nincsen, jó darab időtől fogva pedig semmi hópénzt nékik a császár résziről nem fizetnének: elsőben a német gyalogság magok között conferálván, elvégezik, hogy a fejedelem hűségére álljanak. Mely dolgot is midőn a német commendáns megértett volna, együvégyüjtvén az officéret, tanácskozni kezdte velek, mit kellene cselekedni. Kik is azt végezik, hogy elsőben szép szóval csendesítsék a gyalogságot,

ha a császár hűségében conserválhatják, ha pedig nem succedálna, erőszakosan is kényszerítsék, és a rebellionak indítóit példáson megbüntessék, bízván ahoz, hogy a lovashadak még nem inficiálódtanak volna. Mely dologhoz midőn a commendáns készülne és a német lovashadakat a kolosvári piaczon rendelt seregbe állította volna: a gyalogság is külön rendbe vevén magát, egyenesen a lovassereg eleibe megyen, és minden tartózkodás nélkül tüzet adván a lovasokra, felesen közülök elhullanak. Látván mind a commendáns, mind a több officérok a dolgot, szép szóval, könyörgéssel eleget próbálák a gyalogság indulatát megcsendesíteni; de semmit nem használván, utoljára azt obtineálhaták csak nagy könyörgésekkel, hogy magoknak az officéreknek szabad legyen elmenni vissza a német császárhoz, mindazáltal minden javokat egyetmásokat a gyalogság a commendánsnak és officéreknek prédára hányá, szemekre vetvén, hogy az ő hópénzeket a tiszték emésztették meg. Így az officérek kevesed magokkal gyalázattal a városból kicsapatának, kiket is a fejedelem Magyarországra békével kibocsáttata és elkísértete; a praesidium pedig az országban marada és magoknak magok közül tiszteket válogatván, a fejedelem hópénzét felvevék s hűségére megesküvének s constanter meg is maradának. Ugyanazon időben a székelyhídi német praesidium is hasonlóképen rebellálván a német császár s tisztéi ellen, azok is a fejedelem hívségére állanak [1663 dec. 5-d.]; több fortalitiumokban is Erdélyben, a hol német praesidium volt, a várakat a fejedelemnek feladák; és így Isten segítségével, a sok rablás, pusztulás, veszedelem, vérontás után, melyet Második Rákóczi György fejedelem ambitioja szerzett vala a szegény hazának, pihenés és nyugalom adaték Erdélyországának, Kemény Simonnak dolgai fenekestől felfordulván, Apaffi Mihály fejedelemsége stabilizálták.

Teleki Mihály és a kurucok

1665. Boldogul uralkodhatik vala Apaffi Mihály Erdélyben, sőt máig is fennállana az erdélyi dicsőséges fejedelemség, ha vagy a fejedelemben igaz férfihoz annál inkább fejedelemhez illendő virtusok lettenek volna, vagy a fejedelemasszony, Bornemisza Anna magát az ura tisztébe és hivatalába nem elegyítette, vagy az akkori erdélyi nagy méltóságos urak a fejedelem jámborságával nem abutáltak, vagy a mi mind azoknál veszedelmesebb, az öreg Teleki Mihály Erdélybe soha be ne

jöhetett vagy ne is született volna. De midőn a fejedelem a munkához és directiohoz nem szokván, és a mellette való nagy uraktól megijjedvén, minden igazgatást azoknak kezére bízott: könnyű dolog volt minden istentelen gonoszságot a fejedelem neve alatt véghezvinni. Midőn a fejedelemasszony maga akart mind urának mind a többinek parancsolni, és a maga váradi szamonzáját [rokonságát] s azok között Teleki Mihály bátyját minden uton módon promoteálni s Erdélyben urakká tenni; nem lehetett különben, hanem az erdélyi igaz ős hazafiait kellett bűzben keverni s azokat elveszteni s azoknak javaiból jószágiból Teleki Mihályt urrá tenni. Midőn az erdélyi hazafiaiból álló nagy urak a fejedelem lágságát contemnálják, és Teleki Mihály álnok practicáira nem vigyáznak, hanem magok között competálnak, egymást üldözik, vesztik, vagy vendégségben, részegségben töltik haszontalan idejeket: könnyű volt Teleki Mihálynak, hol egyikhez, hol másikhoz csapván magát, egyiket a másiknak bevádolván s egybenhordván őket, supplántálni mindeniket, ő azalatt józon levén mindenkor akarmicsoda conversatióban, a többinek titkait, részegségekben kifecsegvén, kitanúlni. Mert különben soha Teleki Mihály nem boldogult volna, ha Bánffy Dénest elsőben, azután Béli Pált, hamis uton módon el ne veszesse, és az egész Erdélyországot ebben a veszedelemben ne ejtse, melyben ma [1709] tor-kig uszunk, s talám soha ítéletnapig a posteritásunk is ki nem feselhetik belőle. Mely casus felől mivel sokan tudakozódnak, de vagy kevesen tudják igazán, vagy a kik tudják is igazán, kimondani nem akarják: én, a mint a dolgok folytanak, minden hízkelés nélkül leirtani; lássa meg a posteritas is, és tanuljon, mint nevelje s hizlalja ország veszedelmére az idegen fiakat. Mert Erdélynek mindenkor Magyarországból, magyar fiaktól történt veszedelme, a mint a ki akarja, a historiákból megláthatja. Soha nem akart Erdély találni a maga dolgainak folytatására maga fiaiból capax személyeket, örökké a magyarországi vertumnusi természetű fiakat admirálta, azokat amplectálta, nevelte, gazdagította, urrá tette; s ám bizony a szájában is szegény hazánknak s mindnyájunknak az íze; azért vesztők el mind a fejedelemséget mind a szabadcságot.

Minekutána azért Apaffi Mihály fejedelem az erdélyi fejedelemségben megállapodott volna, és az ország is egy kis pihenést vett vala, a testvér bátyja, Apaffi István, nagy tanácsú s tekintetű uri ember hirtelen meghala; ki is ha élhet vala, oly könnyen nem vehették volna a fejedelmet, a mire

akarták volna az urak. Az is árta meg a szegény Apaffi István-
nak; mert egykor egy ebéden a fejedelem asztalánál levén az
urak, s a fejedelemnek jó kedve érkezvén, innya kezdett volna
(minthogy a boritalban igen gyönyörködött, és oly keményen
ivutt, hogy egy leülő helyében asztalnál könnyen egy veder
bort megivutt), kínálni kezdé az urakat, kik nem örömet akar-
nak vala innya: Kérem kegyelmeteket, igyék jobban kegyel-
metek.» Apaffi István feláll asztalnál s mondja a fejedelemnek:
«Kegyelmes uram, ne kérjen Nagyságod bennünket, hanem
parancsoljon, mert azért Nagyságod erdélyi fejedelem.» Ezt a
szót a több urak igen apprehendálák; különben is midőn látnák,
hogy a fejedelem levis együgyű ember s könnyen tisztséget,
jószágot nyerhetnének tőle, sőt akármit elcsalhatnának, de
Apaffi István szüntelen mellette levén, ő miatta nem boldogul-
hatnának: practicálódnak vala, miképen ejthetnék el lábáról.
S véghez is vitték volna a fejedelem előtt könnyen, mert a
fejedelemasszony is nehezteli vala, hogy az ura csak névvel
fejedelem, de a dolognak ereje Apaffi Istvánnál vagyon, s inkább
akarja vala maga atyafiait, s kivált Teleki Mihályt, promoteálni,
mintsem az urának atyafiaitól függeni. El is kezdték vala
alattomban a fejedelemasszony által Apaffi István degradatio-
ját, ha Isten e világból ki ne szólítsa. Vagyon igen nagy gyanos-
ság, hogy megétették volna, de kicsoda, bizonyosan nem tudhatni;
adjon számot Isten előtt, ha ugy vagyon, a ki cselekedte. A
bizonyos, Erdélynek nagy kárára s romlására lön ennek az
embernek éretlen halála. Ennek fia vala Apaffi Miklós, a ki
azután Teleki Mihály leányát vevé el feleségül, s az én időmben
ifju korában meghala.

Ez időtájban következék Zólyomi Miklósnak szerencsét-
lensége (a ki fia vala ama hires nagy vitéz urnak Zólyomi Dávid-
nak, ki az Első Rákóczi Györgyöt fejedelemségre Erdélyben
behozta vala, s a lön jutalma hogy megfogatá, tizenennyolcz
esztendeig tartatá Kővárban s ott is hala meg), nem egyébért,
hanem hogy az erdélyi urak között nagyobb familiájú s jószágu
ember nem volna nálánál, különben semmirekellő, részeges,
csaknem féleszű. Igaz dolog, azzal is vesztette magát, hogy
részegségében sokat fecsegett, és mind Rákóczi kutyáinak,
Kemény János kutyáinak, Apaffi kutyáinak szidta az urakat;
job lett volna csak contemnálni, mikor látták hogy nem ex
malitia, hanem ex defectu prudentiae cselekedte azokat. A
fejedelmet Apaffi Mihályt elhitetek (könnyű volt is arra rá
venni, mert csak azt mondották valakiről: «Az az ur, kegyelmes

uram, fejedelemséget keres», nem kellett már annál több, halálos ellensége volt annak; vagy volt úgy, vagy nem, azt nem vizsgálta) hogy Zólyomi Miklós fejedelemséget sollicitál; megfogják Zólyomit, azután kezességen elbocsátják, kezesség alól is felszabadul; magától volt-e, vagy csak az erdélyi urak ki akarták turni Erdélyből? esmét megijeszítik, hogy a fejedelem meg akarja fogatni; ijedtében elszalad, Constantinápolyba megyen; ott Bethlen Gábor emlékezetéért, kinek genealógiájából vala anyai ágon, nagy becsülettel fogadtaték elsőben s vala biztatása is, hogy a fejedelemségre kihoznák. Ki is hozzák vala egyáltalában, de midőn ott is szintén úgy részegeskednék s bolondoskodnék, contemnálá a török porta, és mind holtig ott lön, tisztességes provisio levén reája. Eleget is kereskedének vele, mert mikor pénzt kellett a Portának, megijeszték a fejedelmet, hogy Zólyomit hozzák ki, s akkor nagy summa pénzzel kötötték el; itt pedig, Erdélyben, megnótázzák, s minden jószágait confiscálák.

1674. Valának akkor Erdélyben nagy méltóságos urak, kiket én is mind ismertem: Haller Pál, Haller János, Kapi György, gróff Csáki László, Kornis Gáspár, Bethlen János, Bethlen Farkas, Bethlen Elek, Nemes János, (mert még Mikes Kelemen, Naláczai István, Székely László igen alatt ülnek vala) Bánfi Zsigmond, Mikola Zsigmond, Petki János, Lázár István, Bethlen Miklós, Kemény Simon, és többen sokan. De mind azok között s azok felett ketten emineálnak vala mind észszel, tekintettel, értékkel, experienciával: Bánfi Dénes, ki kolosvári kapitány és a vármegyék generálisa, és uzoni Béli Pál, ki háromszéki főkirálybíró s székelyek generalisa vala, és a kik nemcsak egy fejedelemnek, hanem akármely királynak, császárnak consiliumába beülhetnek volna; kik is mig egyesek lőnek, jól vala az országnak dolga. Teleki Mihály is, noha még a tanácsban nem vala, mindazáltal nagy tekintetben kezdett vala lenni, az anyja mind Bánffí Dénesnével, mind a fejedelem-aszonnyal egy testvér levén, és azért a fejedelmaszony őtet feljebb-feljebb emelni igyekezték; a jámbor együgyű fejedelem pedig a maga vérszerént való atyafiait, mint Gyerőfi Györgyöt, Tholdalagi Jánost, Andrást és másokat, soha promoveálni nem akarván, holott jó módja vala benne. De így jár az a ház, hol a konty parancsol a süvegnek. Különben is Teleki Mihálynál igen szép és gyors elme vala, hogy ha jóra fordította volna, akármely ministeriumot dirigálhatott volna; de ő avval az Istennek szép ajándékával Erdélynek romlására abutála.

Már Teleki Mihály kővári kapitány vala, és szép jószágokat nyert vala a fejedelemtől a fejedelemaszonny assistentiája által; midőn azért, a mint feljeb említém, a magyarországi profugus főemberek [a Wesselényi-féle összeesküvés után elmenekülőkről van szó] bejönének Erdélyben, látván a fejedelem látványát és Telekinak a fejedelemaszonny előtt nagy kedveségét, elpróbálván elsőben az erdélyi ős hazafiait, és kitanulván azoknak elmejét, hogy nem akarnák semmiképen magokat és az országot a magyar motusokban elegyíteni: alattomban Teleki Mihálylyal kezdenek tractálni, azt igérvén neki, csak ő általa a fejedelmet arra vehessék, hogy az ő causájokat a német császár ellen felfogja, ha Isten dolgokat boldogítja, a magyarországi palatinatust neki szerzik; melyre meg is esküvének neki. A nagy ambitiosus kevély ember két kézzel kapván a promotion, nemcsak maga mellé fogadá őket, és mind pénzzel, köntössel, intertentioval édesíté naponként magához értéke felett is, sőt sok mesterségével, elsőben a fejedelemaszonny elmjét megcsinálván, azután titkon a fejedelmet is próbálgatni kezdé, sok ratiokkal remonstrálván, mely hasznos sőt szükséges is volna, hogy a fejedelem, Bocskai, Bethlen Gábor, Első Rákóczi György dicséretes erdélyi fejedelmek példája szerént, a magyarok dolgába belé tekintene, és Magyarországbán a reformata religio oppressioját vindicálná, melynél Isten s a keresztény reformatus királyok, fejedelmek, respublicák előtt dicséretesebb, kedvesebb dolgot nem cselekedhetnék. Melyre a fejedelemnek az alkalmatosságok is épen a kezén volnának, holott tul a francia, kinél hatalmasabb király Európában nincsen, a császár ellen aperte hadat denunciált, és már derekason az operatiohoz hozzá is kezdett; Magyarországbán pedig, noha a félelem s a rajtok levő császár hada egy kevésség sopiálta a motusokat, de mihelyt eszekben veszik hogy a fejedelem az erdélyi hadakkal kiindul, az egész Magyarország mingyárt feltámad, és a fejedelmet királyoknak választják; a hollandusok, belgák és az Imperiumbeli reformatus fejedelmek is manuteneálják, sőt maga is a franciai király elég pénzt és hadat küld le Magyarországbán; a mint már a hire is vagyon, hogy a had leindult és Lengyelországban is nagy hópénzzel fogadják a hadakat a franciai király neve alatt, kik Magyarországbán bejöjjenek; sőt noha a törökkel békesége van ugyan taliter qualiter a német császárnak, de mivel a török kételenség alatt szerzett volt békeséget, a végre, hogy annál inkább hadait Créta szigetébe vihesse Candia megvételeére, már pedig Candiát megvevén, és sohol most több

ellensége nem levén, csak a fejedelem akarja s a Portát requirálja, ő, pogány levén, a maga hasznaért könnyen a békeséget felbontja, s ha fel nem bontaná is, majd expirál a husz esztendő, csak hat esztendő hija levén; azalatt is leszen módja a töröknek, hogy per conniventiam a fejedelmet, mintha nem az ő akaratából, megengedi hogy kimenjen Magyarországra, sőt a végbeli hadaknak is alattomban parancsolhat, mintha az ő hire nélkül, a fejedelem hópénze neve alatt, a fejedelem mellett harcoljanak; és így a német császár mindenfelől megszorítván s annyi ellenségnek nem sufficiálhatván, vagy succumbál s a magyarországi királyságot a fejedelemnek oda hagyja, vagy pedig jó conditiókkal megbékélik, mint azelőtti fejedelmekkel, és mind a magyarok lelki testi szabadságokban restituáltatnak a fejedelem által, mind a fejedelemnek nagy uri jószágok, várak, dominiumok conferáltatnak a császártól, s az egész keresztyén világ előtt örökkévaló dicséretet s nagy becsületet nyer magának. Most Van azért egyszer ideje, ha a maga fejedelmi házát nevelni s stabiliálni akarja. Különben is, Isten ellen való nagy véték volna, látván a fejedelem maga véréből álló magyarok oppressióját, s kivált a reformata religio végső veszedelmét, behunt szemmel nézni, holott a belgák idegenek levén, mégis propter respectum religionis készek lesznek vala a császár ellen támadni ha a rab papokat vissza ne hozzák a gályáról. «Annál inkább, ugymond, Nagyságod, kinek Isten sok szép fegyvert adott kezében, és mint Dávidot a juhok mellől, ugy Nagyságodot a tatár rabságából kiszabadítván, erdélyi fejedelemségre emelte, tartozik Isten dicsősége mellett a vérét is kiontani. Mert ha most Magyarországon történt meg a veszedelem, holnap holnapután rajtunk történhetik meg; akkor osztán hova fussunk, kihez folyamodjunk, ha most, mikor mi boldogságban élünk, a mi megnyomorodott atyánkfiait nem segítjük? És ha Nagyságod a táborozástól irtózik, üljön veszteg Nagyságod Erdélyben, én elmegyek a hadakkal, és rövid idő mulva olyan conditiókat extorqueálok a császártól mind a magyaroknak mind a Nagyságod hasznára, a kin maga is Nagyságod örömmel fog vigadozni.»

A fejedelemaszony is éjjel nappal nem szünik vala a fejedelmet ingerelni, azt hányván szemére, hogy csak otthon heverne, olvasna, órát igazgatná, és nem vigyázna arra, mit cselekedtenek az előbbeni erdélyi fejedelmek, mennyit hadakoztanak és mely nagy hírt nevet szerzettek magoknak s fejedelmi jószágot maradványoknak; bujjék ki azért valaha az asszonyok mellől; az erdélyi fejedelemséget megtalálja mindenkor; kellene

bizony ha Magyarországon is szerzene jószágot, mert Erdélyben kevés az ős jószág; ha több fiok leszen, egyik bár fejedelem lenne is, a többi osztán mit csinál jószág nélkül? Veszi most hasznát Rákóczi Ferencz, hogy a nagyapja Magyarországon fegyverrel nagy jószágokat nyert magának; már most az unokája fejedelmi módon él belőle.

A magyar profugus urak sem szűnnek vala a fejedelmet supplicálni és hathatós ratiókkal – minthogy ha szóra kell, akárkit is könnyen elámítnának – a hadi expeditiora indítani. Már a fejedelem elméje egészen reá hajlott vala; de mivel az erdélyi fejedelmek a tanács és ország hire nélkül semmi derék dolgot magokra el nem kezhetnek, a levén mindenkor egyik conditioja a fejedelmeknek: a tanács urakat azért convocáltatja, és azoknak proponálja, úgy mindazáltal, ne vennék eszekben azt, hogy Teleki Mihály munkája volna. A tanács sokáig consultálódván, megegyezének azon, hogy a fejedelem üljön veszteg Erdélyben, s hagyjon békét a magyarországi dolgoknak, nehogy Erdély is a fejedellemmel együtt elveszen miattok; avagy nem elég siralmas példa-e, mint járanak a minapiban a magyarországi nagy urak, életek, jószágok elvesze. Bolondság volna a törben akadott madárnak körme közé akasztani valakinek ujját, mert amazt sem szabadíthatja meg, maga is, eljövén a madarász, együtt a másikkal megfogja s megmelyeszi. Méltó volt, hogy a Magyarországból elbujdosott főrendeket befogadják s azokat táplálják, mert az keresztényi kötelesség, s ha tovább is itt akarnak nyugodni, segéljük, protegáljuk, s kézbe se adjuk, ha kéreti is a császár, sőt szép szóval, könyörgéssel instáljunk a római császárnak, adjon gratiát nekik, hadd mehessenek vissza hazájokban. Eddig mind szabados a dolog, sőt keresztényi kötelesség a vélek való irgalmasság-tétel; de ha itt nyugodni nem akarnak, és a római császár gratiáját amplectálni nem akarják, jobb hogy egyig csapattassanak ki az országból, menjenek oda, a hova akarják, mintsem, a minthogy magokat s országokat elvesztették, úgy minket is, Nagyságoddal és az egész országgal együtt veszedelemben ejtsenek. Ugy szeressük felebarátunkot, hogy azalatt magunkot érettek örökös nyomorúságban ne ejtsük; mert könnyű a hadakozást elkezdeni, de ha egyszer elkezdjük, még a maradékunk sem éri végét. Különben is, a francia sokat ígér, keveset praestál; a mig ő ide dobol, elüti a német rajtunk. A magyarországiaknak jó refugium volt Erdély, de ha mi kiszorulunk Erdélyből, vajjon melyik nemzet fogad be bennünket?»

Nem teccék a fejedelemnek a tanácsurak jó tanácsa, mivel már praeoccupáltatott vala Teleki Mihálytól és a magyar profugusoktól. Azért országgyűlését hirdete Fejérvárra, hogy ott közönségesen az egész státusokkal communicálja, remélvén azt, hogy ott jobban véghezviheti szándékát. Azalatt mind Teleki Mihály maga, mind a magyarok széltében járták és csinálták a statusok elméjét, mindenfelé sok ígéretekot tevén. Begyűlvén az ország, propositioban beküldi a fejedelem a statusoknak a magyarországi dolgokot; magok is a profugusok memarialét adnak be az országnak, hoszas declaratioval akarván elhitetni a statusokkal, hogy az ő causájokat az ország kezére vegye és manuteneálja. Hoszas discursus után, mikor voxolni kezdének, Béldi Pálra jövéen a series, így kezdé el voxát: «Ha csak privatumot kellene respectálni, senki a magyarok dolgaihoz engedelmesebben nálamnál nem szólhatna; holott édes leányomot azok közül valónak, Wesselényi Pálnak adtam feleségül, és azzal magamot s egész házamat szoros kötelességgel coniungáltam vele, kinek atyjának testvérbátyja, a néhai magyar palatinus ennek a motusnak feje és protectora vala. Mindazáltal, minthogy énnálam nemcsak gyermekeimnél s minden jovaimnál, hanem életemnél is mindenkor becsüesebb volt hazám közönséges jova s megmaradása: ha mindnyájan jovallának is a mi kegyelmes urunknak hogy a magyar motusokban elegyitse magát, én egyedül, a mennyiben rajtam állana, ellenttartó volnék, s vagyok s leszek mind holtig benne, mert semmi jó exitusát nem látom, nem is várhatok egyebet belőle, hanem mind ő Nagysága fejedelmi házának, mind édes hazánknek végső veszedelmét s romlását, a mint minap is a Consiliumban bővön declaráltam. Sőt inkább akarom, ma szemem előtt mind a leányom meghaljon s mind a vejem elveszzen, mintsem őmiattok hazám békesége, melyet nehezen, sok pusztulás után Isten, kiváltképenvaló kegyelmességéből nem régen ada megérnünk, ujobban felforduljon; s valaki velem együtt igaz hazafiának tartja magát, Istenéhez s hazájához való obligatiojára kénszeritem, tegye le elméjeről ha mi oly praeconcepta opinioja volna a magyar dolgok iránt; a Magyarországból közénkbe bujdosott becsületes urakot s főrendeket is kérem, ne busítsák efféle kedvetlen s szomorú consequentiájú dolgokkal sem a mi kegyelmes urunkot sem a nemes országot; ne kívánják a jóért azzal fizetni, hogy ő kegyelmek miatt mi is országostól elveszünk.»

Mindnyájan a több uraknak is, regalistáknak, vármegyék, székely- és szász székek követeinek a lön voxok, hogy a magyar-

országi dolgokhoz a fejedelem ne nyuljon. És így az országgyűlése Teleki Mihálynak nagy disgustusával elbomlék. Azalatt a német császár is, megértvén mit akarnak az Erdélyben bujdosott magyarok, emberét küldi Erdélyben a fejedelemhez, kérvén azon, ne fogja pártjokat a magyaroknak, igérvén szép conditiokat, s jószágokat a fejedelemnek ha leteszi magát; Bánffi Dénesnek is, kinek nagy authoritását tudja vala a fejedelmi udvarban, titkon sok ígéretet tön, és baronátusi titulust is küldé neki (mely az akkori időben ritka és becsüs vala), hogy a fejedelem elmejét verje el a magyarok mellől.

Szintén akkor a francia király is követeket küldé a fejedelemhez nagy ajándékokkal és hadfogadásra való bizonyos summa pénzzel, kik a király nevével a fejedelmet arra ingerlenék, hogy a magyarok mellett kössön fegyvert, és ő is nagy hadakat küld le Magyarországba. Ennyi sok ellenkező dolgok között nem tudván a fejedelem magát mire determinálni, tanácskozáván alattomban Teleki Mihálylyal, azt találják fel, hogy küldjön be a fejedelem a Portára más egyéb praetextus alatt; a magyar profugusok közül is menjenek be, és próbálják meg a török Divánt, ha rávehetik, hogy szabadságot ad a fejedelemnek magyarországi hadakozásra; ne gondoljanak semmit az erdélyi urakkal (akik megszokták a kényes életet s nyugodalmat, s azért disvadeálják a fejedelemnek a hadakozást), hanem fogjanak hozzá a dologhoz. Mikor a Divánban mind a fejedelem kivánságát, mind a magyarokét proponálták, és a császárnak is tudtára adták volna, rövideden a lön a válasz: «Most jó békeségben van az erdélyi fejedelem, üljön veszteg mikor senki sem bántja; ha valakitől bántódása leszen, hatalmas császár kész mindenkor megoltalmazni. Ha kimegyen egyszer Magyarországra császár akarata ellen, többször be ne jöjjön; talál hatalmas császár fejedelmet Erdélyben.» A magyar profugusoknak pedig megizenék: «Menjenek ki Constántinápolyból akár jobbra s akár balra; hatalmas császár bolondokkal nem közli dolgát.»

Bánffi Dénes tragédiája

Mikor a dolgok így folynának, és látná Teleki Mihály, hogy a magyar dolgokat nem promoveálhatja úgy a mint ő akarná, s a mire a fejedelmet rá venné is, Bánffi s Béli kirontják a kezéből: elvégezé, hogy mind a kettőt leejtse lábokról, azután ő ülven az első lóra, nem kérd tanácsot senkitől, hanem azt

fogja cselekedni a mit akar. De mivel az a két ur egymást akkor igen érték vala, lehetetlen vala mind a kettőt egyszermind elveszteni; azért szokott practicájához foga, és gyűlölséget kezd hinteni közikbe, tudván azt, ha azokat egybenveszitheti, és egyiket a másikkal lenyomhatja, könnyebb lesz a másikat is utána ugratni. A minthogy épen úgy is lön. Teleki azért külsőképen azt tétetvén, hogy mindeniknek igaz barátja, serénységéhez képest hol egyiket, hol a másikat, mind az udvarnál mind házoknál gyakorta meglátogatja, oly okoson mindazáltal, hogy egyik is eszében nem venné a mit akarna. Azalatt hol Bánffi Dénes előtt vádolja Bédit: «Ihol – ugymond – uram, kegyelmed volna a fejedelem után elsőb ember Erdélyben, ország generálisa, a fejedelem sógora, nagy familiából álló uri személy, mégis ez a Béli Pál nem akarja kegyelmednek cedálni; az egész székely natio egészen tőle hallgat, őt udvarolják, venerálják; vigyázzon kegyelmed magára, mert a mint én hallogatom, egyáltalában azon igyekezik, hogy kegyelmedet elveszesse.» Bánffi Dénes okos ember levén, nem ad vala elsőben hitelt szavának. Hol ismét Béli Pálhoz menvén, és titkon hitet kívánván tőle, hogy senkinek a mit neki mondana, ki ne jelentené, azt kezdé mondani Bédinek: «Noha nekem Bánffi Dénes sógorom, mindazáltal kegyelmedhez régi kötelességein levén, el nem tagadhatom, mert Bánffi Dénes régolta practicálódik azon, hogy kegyelmedet a fejedelemmel megfogassa, és noha ő vágy az erdélyi fejedelemségre, azért is jártatja alattomban a német császár udvarát, hogy a Portától elszakaszsa Erdélyt és német directiója alá ejtvén, magát tegyék fejedelemnek, mégis hogy ki ne tudódjék dolga, a fejedelem előtt kegyelmedet szüntelen avval vádolja, hogy kegyelmed fejedelemséget sollicitál magának a Portán, és az egész székely natiot a fejedelem ellen akarja fellázasztani. Azért, uram vigyázz magadra, ha életedet szereted. Kegyelmed régi ős hazafia, nagy nemzetből álló ur s miért engedi meg, hogy egy olyan ember, mint Bánffi Dénes, a ki csak a fejedelemmel való sógorságáért promoteáltatott, kegyelmed előtt járjon? Ha én úgy volnék mint kegyelmed, így s így cselekedném vele. Sőt azt kglmed elhitesse magával, a mint engemet lát: azon igyekezik, hogy a kegyelmed feleségét is kegyelmedtől elidegenitse, melyben is micsoda politíája legyen, kgl bölcse általértheti.»

Semmi a Béli Pál máját úgy meg nem szurta vala, mint a felesége felől való emlékezet, mert már annakelőtte is volt holmi gyanósága az iránt, mintha Bánffi Dénes Béli Pálnét

szeretné, noha abban semmi nem volt; mert Béldi Pálnéban voltak ugyan egyéb fogyatkozások, de különben tiszta jámbor életű aszony volt; hanem Bánffy Dénes nagy nyájos ember lévén, s a szép aszonyokat nem is gyűlölván, kivált ittas korában minden szemérem nélkül az asszonyokhoz kapdosott, s Béldi Pálnét is egykor tánczközben megtalálta volt csókolni, kit az inasa Béldi Pálnak meglátván, az urának megmondott; azolta mind neheztelt érette.

Már a Teleki Mihály practicája mind a Bánffy Dénes szívében Béldi Pál ellen mind ennek a másik ellen alkalmas gyűlöletet szerzett vala, mégis a két nagy okos tanácsos bölcs emberek eszékben nem vevék magokat hogy mit akar Teleki Mihály, mert amaz, mindenkinek a mit mond vala, hit alatt mondja vala, hogy a feleségeknek sem mondanák ki. Végre kifokaszták egymás ellen való nehézségeket; mert Fejérváratt a fejedelem asztalánál mulatván, és felkelvén s fennállva is iván a fejedelem, szokása szerént, velek, történék hogy mind a kettő egy ablakban mene; ott egymással beszélgetvén, minthogy Bánffy negédes kevély ember vala, azt mondja Béldinek: «Miért nem becsülsz engemet, Béldi Pál? Én volnék azért az ország generalisa. De hitessd el magaddal, ha mind így foly a dolog, bizony által-esünk egymáson.» Béldi Pálban is felforrván az indulat, elszégyelvén magát a fejedelem és urak előtt Bánffy Dénes szavain, azt feleli: «Hidd el, Dénes, nehéz székely vagyok, ha felüleshetem rád, megnyomlak úgy, többször fel nem emeled a fejedet.» Többre is mennek vala akkor, de a fejedelem közikben szóla: «Csodálkozom kegyelmeteken, mit bolondoskodtok, igyatok most, inter pocula non sunt seria.» Így akkor lecsendesedének.

Lőn ilyen casus is a tájban: gróff Csáki László vadászatot szeretvén, sokat is praesumálván magának, s neheztelvén azt hogy őneki nem igen adatik promotiója, noha Bánffy Dénesnél magát, maga ítélete szerént, érdemesebb személynek tartaná, hogy boszuságot tegyen Bánffy Dénesnek, feles puskásokkal és ebekkel épen a bonczidai erdőre mene vadászni, a kit Bánffy Dénes nagy tilalomban tart vala. Meghallván Bánffy Dénes a gróff ottlétét, csakhamar szolgálit, puskásait és a körüllakó nemességet, mivel Kolosvármegyei főispán is vala, fegyveresen egyben hivatván, kimegyen az erdőre, a hol már Csáki László feles vadakat veretvén, egy helyen megszállott vala enni akarván. És ott Bánffy Dénes körülvéteti a maga mellett való puskásokkal, köszömvén neki: «Jó napot kegyelmednek, gróff uram; kié ez az erdő?» Csáki László monda: «Kegyelmedé.» «Hát miért

gróff uram, kglđ it hatalmaskodik?» «Nem hatalmaskodom, ugymond; biztomban jöttem ide.» Bánffi Dénes mond neki: «Immár menjünk be Bonczidára ebédre.» Amaz nem akar, Bánffi Dénes akarata ellen is beviteti, és ott ebédelvén Bonczidán, azután elbocsáttatja. Az utban a mig mentenek Bonczidára, gyakran mondotta Csáki László: «Protestálok kegyelmetek előtt, egy gróffot árestáltatott Bánffi uram;» Bánffi Dénes nevetéssel mondotta: «Nem árestum, Isten oltalmazzon, hanem atyafiságos ebédre való invitatio.» Elég az, hogy Csáki László azon dologért halálos ellensége lön Bánffi Dénesnek és nagy eszköz vala Teleki Mihály után a Bánffi Dénes halálában.

Bánffi Dénes azalatt naponként nagyobb nagyobb splendorral kezdé a maga udvarát nevelni, úgy hogy a fejedelem udvarát adaequálja vala, nem számmal mint pompával, maga is mindennap fejedelmi köntösökben mutogatja vala magát, kivált minekutána a baronátusi titulust publicáltatá; a több urakat, főrendeket pedig contemnálni kezdé; a mely szegény nemes emberek közel laktanak jószágaihoz, azoknak jobbágyokat, jószágokat erőszakkal is el kezdé foglalni; mikor utazott, nagy készüléttel és sok hintókkal, társzekerekkel járna, akármely nemesemberek lovait, ökreit vectura alá elvitette, sőt afféleért panaszlókot erősen meg is verette. És mivel a kolosvári kapitányság autoritása kezében vala mind a somlyai kapitánysággal együtt, feles vitéz emberek levén directioja alatt, a váradi basával is keveset gondol vala, ki, pogány módra, a hódoltságot naponként kilyebb akarván terjeszteni, Bánffi Dénes penig nem engedvén: abból közöttök sok veszekedések támadtanak, és a basa mind a budai vezér előtt, mind a Portán vádoskodván Bánffi Dénes ellen, a fejedelemnek s az országnak gyakran sok busulása s költsége esett a miatt, hogy a török udvar elmejét megcsendesitse. Noha sokszor megintették Bánffi Dénest, hogy annak a nagy keménységnek hagyjon békét, mert a hatalmas nemzetet irritálván, az országot igen könnyen veszedelemben ejtheti: de ő sem a fejedelem, sem az ország intésével nem gondolván, minden dolgokat maga fejtől egyedül akar vala igazgatni. Az is igen nagy gyűlölséget szerze Bánffi Dénesnek, hogy a Porta, a fejedelem s az ország sok instántiájára resolválta magát, hogy Zólyomi Miklóst kiküldi Erdélyben, ha a fejedelem hit alatt assecurálja hogy bántódása nem leszen és confiscált jószágait visszaadják; a mint hogy az ország kész vala assecurálni s a jószágit is visszaadni, hogy annál inkább Zólyomit bevehetnék Erdélyben, s a Porta ne kereskednék vele az ország

nagy költségével. De a gyalui szép uri jószágát Bánffy Dénes obtineálván, semmiképen kezéből kiadni nem akará, a szamosujvári egész jószágot kérvén érette cserében, mely a fejedelem sustentátiójára levén deputálva, az ország nem adhatja vala. De egy dolog is ugy meg nem árta Bánffinak, mint hogy Szent-Páli Ignác udvarházát, praetendálván hogy amannak holta után az ő feleségét illetné vérre, a dotalista kezéből nemcsak hatalmasul kifoglalá, noha az egész ország instált a szegény özvegyaszonny mellett, hogy via iuris procedáljon ellene, avval nem gondolván, rá küldvén az udvarházra, fundamentomából kihányatá, azt mondván: tegyen róla az ország, ha bánja, s építse meg a házat. Az is megszurá az emberek szemeit, hogy fejedelmi módon udvari gyalogokat fogadott, és mind házait azokkal strázsáltatta, mind utazásában azok voltak mellette; a tanács hire nélkül a hová akart mindenfelé expediáltatott, követeket küldött, egyszóval mindenekben nem ugy viselte magát mint privátus ember. Mely dolgaival igen sok gonosz-akarókat szerze magának és sokan irigykedvén reája, sokan pedig félvén tőle, veszedelmét kívánják vala.

Látván azért Teleki Mihály, hogy csaknem az egész ország elidegenült Bánffy Dénestől, és mindnyájan panaszolkodnának ellene, eszében vevé hogy könnyebben férhet Bánffy Dénes rontásához mintsem a Béli Páléhoz, a ki is noha nagy méltóságban és uraságban volna, de sokkal csendesebben s mértékletesebben viseli vala magát Bánffy Dénesnél, megbecsülvén az ország rendeit, azok is megbecsülék és igen kedvelik vala. Teleki Mihály nem késék sokat, hanem valójában hozzá foga a dologhoz, és már nemcsak Béli Pálnál, hanem a több uraknál is insinuálván magát, szüntelen vádolja vala Bánffy Dénest, a fejedelem előtt pedig, mind maga s mind Nalácz István által, ki a fejedelemnél kedvességben vala és már napról napra nevedik vala becsületében, hopmestere levén a fejedelemnek, és a Portára is egynehány izben járván követségre, mind pedig Székely László által, ki postamester vala, éjjel nappal nehezíti vala a Bánffy Dénes ellen való dolgokat. Ez a Székely László nem régen jött vala be Erdélyben Jenő vidékéről, kinek az apja Teleki Mihály atyjának jószágiban tisztartója levén, a fiát, Székely Lászlót maga mellé vevén, a fejedelem udvarában commendálá, és postamesterségre, azután tanácsuraságra is promoveálá, csak azért, hogy maga creaturái legyenek szüntelen a fejedelem mellett, és vigyázzanak a Teleki Mihály dolgaira, hogy valaki távollétében, a fejedelem elmejét ellene haragra

ne indítsa. Naláczi Istvánt is hasonlóképpen promoveálá. És soha nem is távoztak az udvartól, hanem mikor Teleki Mihály udvarnál nem volt, vagy Naláczi István vagy Székely László szüntelen ott forgódott, és senki miattok nem fért a fejedelemhez, hogy Teleki Mihály istentelen factioit aperiálná, mivel különben is a fejedelemszony, oda hajtván könnyen az urát a hová akarta, Teleki Mihálynak, mint atyafiának, nagy patronája vala.

Már a fejedelem elméje is teljességgel Bánfffi Dénestől elidegenült vala, midőn a feljebb említett személyek remonstrálnák, hogy Bánfffi Dénes, mind a német császár udvarában nagy tekintetben levén, mind az országnak nagyobb s fegyveresebb népe s erősségei a véghelyekkel együtt kezében levén, és mind fényes udvara népével, mind egyéb készületeivel arra mutatván, hogy mostani uri állapotával meg nem elégednék, minden intentioja a volna, hogy magának fejedelemséget szerezzen, és ha a török Portán véghez nem viheti, a német császár erejével obtineálja; nem is egyéb okért tart szüntelen való levélbeli correspondentiát a német udvarral (mely tilalmas az erdélyi uraknak), hanem hogy utat készítsen magának a fejedelem ellen való rebelliora. Ezek noha merő istentelen hazugságok voltak, mert soha Bánfffi Dénes az erdélyi fejedelemséggel nem álmadozott, de a jámbor együgyű fejedelemmel igen könnyen elhitették, mert ő az életét sem féltette úgy, mint a fejedelemséget. Ezt a practicát penig oly titkon forralák, hogy annak semmi jelét a fejedelemszony eszében nem veheté – ugyis akarák, mert tudták, ha a fejedelemszony valamit megsajdit a dologban, kironlja kezezből – sem penig Bánfffi Dénes meg nem tudá. Melynek is oka a vala: noha sokan tudták már, de mivel a nagy kevélységeért senki nem szerette, nem igyekezett azon, hogy kijelentse neki mi következzeek reája.

Midőn Teleki Mihály ennyire vitte volna a Bánfffi Dénes ellen való dolgot, tudván hogy ha Béldi Pál contrarius leszen, semmire nem mehetnek miatta: alattomban a fejedelemmel úgy végezének, hogy a fejedelem, Bánfffi Dénes ellen való akaratát tegye írásban subscriptioja s titkos pecsége alát, mely írással Teleki Mihály menjen el Béldi Pálhoz és vele subscribáltassa, annakutána a több urakat rendre eljárván, azokkal is subscribáltassa. Teleki Mihály, mintha egyéb magános dolgai volnának, Béldi Pálhoz elmegyén, ki akkor Bodolán a maga várában vala; bemenvén hozzája, mondja, hogy csak magával volna igen nagy dolga, azért még a külső palotáról is minden embert kiküldvén, sőt az udvaron is fegyveres gyalogok strázsálván hogy senki

közel az ablakhoz ne mehessen, megmutatja a fejedelem levelét, és kéri hogy azon ligát Bánffy Dénes ellen approbálja s subscribálja. Amaz, noha már egy darab időtől fogva ugyan Teleki Mihály factioja miatt Bánffit gyűlölni kezdette vala, mindazáltal olyan nagy hazafiának romlását, kivált azon az uton, semmiképen jóvalni nem akarja, sem a ligát subscribálni. Teleki Mihály felkel és térdre esik Béli Pál előtt, s kezét az ég felé felemelvén, azt mondja: «Esküszöm az élő mindenható Istenre, a ki idvezségemet úgy adja meg, életemet, feleségemet, gyermekeimet úgy boldogítsa, hogy én, uram, kegyelmednek igaz tökéletes barátja és szolgája vagyok. És mivel hogy tudom Bánffy Dénesnek minden intentioját, hogy kegyelmedet egész házával együtt el akarja veszteni, azért jelentem meg kegyelmednek: ha maga életét, gyermekeinek, feleségének megmaradását szereti, praeveniálja a magára következő veszedelmet, és subscribálja ezt a ligát, különben én megmentem Isten előtt is a lelkemet, mert a mit mind a kegyelmed jóvára, mind a fejedelem és az ország megmaradására tudtam, magam veszedelmével sem gondolván, kimondottam.» – Béli Pálné, mint-hogy okos gyanós aszony vala, noha a dologban semmit sem tudott, de mind azelőtt Teleki Mihálynak az urához való gyakorjárását nem jóvalván, mind penig a mostani odajöveteléhez és titkos beszédéhez gyanakodván, alattomban igen lassan az ajtóhoz mene, és fülét a kolcs lyukához tartván, noha csak suttogva beszélnek vala oda be az urak, megérté hogy Bánffy Dénes felől beszélnének, és a kolcs lyukán benézvén, meglátá hogy az ura előtt Teleki Mihály térdre esett. Megijedvén az aszony, kiáltani kezde: «Uram, szerelmes uram, szivem uram, ne adj hitelt a Teleki Mihály szavainak, mert bizony megcsal s elveszt tégedet is.» Amazok oda be conturbálódván, felkel Béli Pál, megnyitván az ajtót, mondja a feleségének: «Eredj dolgodra ha aszony vagy;» amaz pedig annál inkább kezde könyörögni: «Szivem uram, a hatalmas Istenért, ne higyj ennek a gonosz embernek, mert hallám én hogy Bánffy Dénes ellen akar most ingerleni; de ha azt elteheti általad láb alól, bizony tégedet is elfogyat. Vajh ki jól ismerem én Teleki Mihályt; ne hidd akár mint esküdjék, mert nincs nála jó lelkiismeret; itt vagyok, ha megölsz is, lássad, de nem jóvallom dolgotokat.» Teleki Mihály elszégyelvén magát, nagy haraggal mondá: «Ha az én feleségem ezt cselekedné velem, kiverném a szemét is az agyából; mikor valaki az én megmaradásomra nekem jó dolgot mondana, megköszönném inkább neki, mintsem ezeket engedném meg

hogy a feleségem rajta elkövetné.» Béldi Pál megrigatván feleségét, az aszony nagy sirással s átkozódással visszamegyen; amazok esmét bezárván az ajtót, addig esküvék Teleki Mihály, lecsalá lábáról a nagy okos embert, és subscribáltatá vele a ligát, oly conditioval mindazáltal: hogy nem ellenzi ha Bánffi Dénest megfogják, de meg ne öljék, hanem törvény szerént procedáljanak ellene. Teleki Mihály nagy örömmel onnan elmene gróff Csáki Lászlóhoz, a kit igen könnyen rávön, mind a vadászatban rajta esett boszuságért, mind penig alattomban örül vala azon, hogy olyan nagy református uri ember veszedelembé esék. Onnan a Haller és Bethlen urakhoz menvén, azok is rá hajlánek, mert Bánffi Dénest mindnyájan gyűlölik vala.

Ezek így véghez menvén, a fejedelem a tanácsurakot udvarhoz hivatja; Bánffi Dénes akkor oda ki Somlyón levén a váradi törökkel való controversia eligazítására. Mindnyájoknak a teccék, hogy mivel Bánffi hatalmas ember volna és sok fegyver volna kezénél, ha erdélyi törvény rende szerént evocáltatják, nem compareál, sőt ex desperatione fegyverhez nyulván, és vagy a török vagy a német udvarhoz folyamodván, rossz dolgot fogna elkövetni, annakokáért a székelységnek parancsoljanak alattomban, és fegyveresen reá menvén, valahol találják fogják meg, azután revideálják dolgait. Így ronták meg a nemesi szép szabadcságot; mert a magyar törvény szerént akármi vétékért, hanemha in loco delicti találnának, nem volna szabad senkit megfogni mig citatus et iudice convictus nem volna, melyre mind a három natio az unióban, mind a fejedelem a maga conditioiban, mind a tanácsi rend a maga hivataljában erős hittel vala köteles; így vetének kötelet mind a magok, mind a posteritások nyakában; s azon a rossz uton veszének el magok is rendről rendre azután, a mint ide alább meghalljuk, s késő s haszontalan megbánással vevé eszékben magokat.

Valának akkor főkapitányok: Háromszéken Nemes János, Csíkban Daczó János, Udvarhelyszéken Bethlen Miklós, Maruszeéken Kornis Gáspár; ezeknek parancsolat adaték, hogy a vitézlkö rendeket felvevén, kijöjjenek. És mivel Tordavármegyében, Koppándon, Vitéz Gábor a fiát keresztelteté vala, a hová komának Bánffi Dénes feleségestöl invitáltatott vala: a hadak kiérkezvén, egyenesen oda menének. Bánffi Dénesnek hire esvén benne, elszalad, a feleségét penig minden vele valókkal együtt felpraedálják s elfogják, sőt meg is ölték volna azok a tatárnál kegyetlenebb székely popule, ha Kornis Gáspár a magán levő hoszu mentéjével be nem takarja s úgy ne oltalmazza meg.

Onnan a hadak kioszolván Órményesre, Bonczidára, Bánffi Dénes jószágiban, szörnyű praedálást cselekesznek, a drága uri fejedelmi köntösöket egymás kezében összeszaggatván, az ezüst tálakot, nem tudván a paraszt had mire való, egybeolvasztván s golyóbisokat öntvén belőle; egy szóval, minden kémelés nélkül valamit kaphattanak a jószágiban, mind eltakarították, és sok szegény bestye kurvafia gazdagult meg belőle. Nevetséges dolog történt Bonczidán; mert egy székely a pincében sokat iván s megrészegedvén, hordókkal levén a méz a pinczében, a hordókot penig felvagdaldván, a méz kiomlott a földre, a részeg ember eltántorodik a mézben s egészen belé keveredik, onnan kijövén, a mint a tonnából a puszkapor kiomlott, abban is eltántorodik s belé keveredik, és a mint a derék-aljokot egyben hasogatták vala s sok tollu hevervén a földön, abban is bele dől, s a mézre rá ragad a sok tollu. Ilyen irtóztató módon a grádicson le akarván jöni hogy lovához menjen, az udvaron levő székelyek meglátván s nem tudván mi szerzet, elijesztik egymást: «Ihol jó – ugymond – a Bánffi Dénes ördöge,» és már futni kezdettek vala, ha a részeg ember meg ne szólítsa őket, segítségre híván, hogy tisztítsák ki a sok tolluból, mézből s puszkaporból.

Teleki Mihály, hogy inkább semmi gyanóság ne legyen a fejedelemszony előtt ellene, mintha ő dolga volna a Bánffi Dénes ellen való liga, a fejedelemtől kikérezett vala Kővárban, míg ezek a dolgok megesének; mindazáltal Csák Lászlót megtanította vala mit cselekedjék: Hogy ha Bánffit elfoghatják, mindjárt öljék meg, ha penig elszalad, a feleségét vigyék Bethlenben, Béli Pál várában. Azt pedig azért cselekedte, hogy inkább az emberekkel jövődőben is elhitesse hogy Béli Pál factiojából estenek mind azok a dolgok; különben is általlátta Teleki, ha fiscalis várakban viszik, a fejedelemszony által onnan könnyen kiszabadulhat.

Bánffi Dénes elszaladván, akkor veszi eszében magát, hogy ebül van dolga. Kolosvárra bemenvén, a praesidiumot mind convocáltatja, sőt a somlyai katonáknak is megparancsolja hogy bejöjjenek, a vármegyékre is mindenüvé parancsol hogy felüljenek. A minthogy csakhamar nagy had gyülekezék melléje, a kik is jovalják vala hogy menjenek rá az ő jószágiban quártélyozó székelysége, kiket is könnyen felferhet, azután a maga dolgait jobban megcsinálhatja. Ő magában sokat tanácskozáván, nem tudá magát determinálni, mert a vitézljő rendek tanácsát sem jovalja vala, gondolván, hogy az egész székelység a fejedelem

és ország hívségében levén, azok ellen a fizetett haddal magát meg nem oltalmazhatja, és ha fegyvert fog az ország ellen s succumbál, ugyan valóban rebellisnek pronuciáltatik és condemnáltatik. A törökhöz sem bizhatik vala, mert mind a Portán ellene nagy nehézség vala, mind a budai fővezér és legközelebb a váradi basa halálos ellensége vala, a ki nemhogy felvennie causáját, sőt inkább veszedelmét is munkálódná. Legjobb lesz vala, ha kevesed magával Magyarországra kimegyen vala, és ott megvonván egy ideig magát, onnan jártatja vala dolgát, mert úgy könnyebben véghez vihette volna, sőt a német császár is kétség kívül patrocínált volna nekie. De ő nyavalyás, bizván mind ahoz, hogy semmi halálra méltó dolgot nem cselekedett, és ha mi fogyatkozások volnának benne, azokért már megfizetett feleségének rabságával s annyi jóvainak elpraedáltatásával, remélvén hogy a fejedelemaszonny is, könnyen birván a fejedelemmel, gratiát szerez nekie, sőt az ország is megelégedvén ilyen rajta történt szerencsétlenségével, tovább nem continuálná ellene való nehézségét: a maga megmaradására való utat elveszté, és szabad akarata szerént, gonoszakaróinak magát kezében ejté s elveszté.

Kolosváratt létében az akkori unitárius püspököt, Koncz Boldizsárt hivatá, kérdvén tanácsot tőle, mit kellene cselekedni, holott neki nyilvánvaló igazsága vagyon, és ártatlan levén, nem tarthat a törvénytől. A püspök rövideden azt felelé: «Nagyságos uram, én elhiszem hogy Nagyságodnak igazsága vagyon, mindazáltal mostani időben minden dolog megeshetik.» Mivel annakelőtte való időkbén, az unitarium templom kerítése mellett épített áruló boltokat a város el akarná venni az ecclesiától, és a püspök Bánffi Déneshez mint kolosvári kapitányhoz, felmenne s panaszaná, hogy nyilvánvaló igazságok ellen akarná a város elvenni: azt felelte vala Bánffi Dénes: «Édes püspök uram, én elhiszem hogy kegyelmeteknek igazsága van a boltokhoz, de mostani időben minden meglehet.» Minden ember azért magára vigyázzon, és boldog állapotában úgy cselekedjék más megszorult emberrel, hogy ő neki is boldogtalanságában hasonló kölcsönnel ne fizessenek.

Megértvén a fejedelem a tanácsosai együtt Bánffi Dénes elszaladását és a végbeli hadaknak mellette való ülését, igen megütközének rajta. Azért mindenfelé az ország Rendeinek kemény parancsolatot küldé ki a fejedelem, hogy oly készüllet legyenek, mihelyt második parancsolat érkezik, a fejedelem mellett felüljenek; a végbeli hadaknak is commissio mene a

fejedelem és tanács neve alatt, hogy mindjárt letegyék magokat és Bánffi Dénes mellől elálljanak, különben notában incurrálnak; Bánffi Dénesnek pedig megizenék, hogy ha magát megadja, törvény nélkül bántódása nem lenne, hanem országgyűlésében dolga eligazodnék. A végbeli hadak, kik addig úgy gondolkodnak vala, hogy csak Béldi Pál magától költötte volna fel a székeleyt Bánffi ellen, megértvén a fejedelem és a tanács akaratát, eloszlának Bánffi Dénes mellől, Bánffi Dénes pedig árestálatván, a felesége mellé Bethlenben vitették.

Megsajditotta vala Béldi Pál, hogy Bánffi Dénest Bethlenben akarnák az urak küldeni, és mivel azt is felette nehezteli vala, hogy a feleségét oda vitték, mivel abból a kik a dolgot nem tudták, úgy gondolkodhattak, mintha egészen egyedül Béldi Pál volna oka a Bánffi Dénes rabságának: előre megparancsolta Bethlenben levő kapitányának, be ne engedje oda vitetni Bánffi Dénest, mert bizony elütteti a fejét érette. De a fejedelem az ellen commissiot küldvén s keményen parancsolván, nem lön mit tenni a kapitánynak, be kelle bocsátani.

Bánffi Dénes már rab levén, a fejedelem országgyűlését hirdete Fejérvárra, és a Statusok előtt proponálták Bánffi Dénes dolga. És noha mind maga a szegény rab ur sok instantiával azon könyörgött, mind magának Béldi Pálnak a volt egyenesen a vox, hogy mivel már kéznél vagyon Bánffi, a hadak szálljanak le, és a jó rend szerént evocáltatván a gyűlésre, jó custodia alatt hozattassék az ország eleiben, s a director agálván ellene, lássák meg mivel mentheti magát, s annakutána úgy tegyenek törvényt reája: de Teleki Mihály s a kik többen vele egy factioiban valának, a fejedelmet elvevék róla, megijesztvén, ha vagy az uton mikor a gyűlésre hozzák, vagy másképen el talál szabadulni, az utolsó tévelygés nagyobb lenne az elsőnél. Másoknak is mint Horváth Kozmának, és vele együtt több erdélyi törvénytudó igaz hazafiaknak, a teczék vala, hogy jelen legyen Bánffi Dénes mikor perlik: – de praevaleála a Teleki factioja, és harminczkét punctumokat irának, melyekkel vádolták, s az ítélőmester Sárpataki Márton által extradataltatván, azt küldék postán Bethlenben hogy replicáljon azokra. Melyekre noha alkalmasint resolvála, de visszahozván a punctumokat a resolutioval együtt, vox szerént megnótázták. A vádak többire affélékből állottak a melyeket feljebb megirtam: hogy nagy fastussal viselte magát, privatus emberhez nem illendő splendorral járt, a fejedelmet országot nem becsülte, sőt szidta, mocskolta, a nemesembereken sok potentiákat

cselekedett. Ezekben ugyan volt is vétke szegénynek, de fejedelemségkeresést nem bizonyíthatván reája, nem is tették a punctumok között.

Már csak a vala héja, hogy a fejedelem confirmálja Bánffy Dénes ellen való sententiáját a Statusoknak; de tartván attól, hogy a fejedelemszony az urát elveri róla, ujjobb practicához nyula Teleki a mellette valókkal, és a fejedelemszonyra annyira felingerlék a fejedelmet, hogy egynéhány napokig még a házában sem mert a fejedelemnek menni a felesége. Azalatt a fejedelemmel subscribáltatván a sententiát, Csáki Lászlót expediálák Bethlenben, hogy Bánffinak fejét elűtse. Ki is felette postán mindenütt éjjel nappal ügetést nyargalást sietvén, és nemesemberek, papok lovait is postára elvevén, Bethlenben érkezik későn éczaka. S bebocsáttatván a várban, a kapukot felvonatá, s erős strázsát rendelvén, megparancsolá, senkit híre nélkül be ne bocsássonak, és mindjárt Pataki Istvánt a kolosvári reformatus professort, a ki Bánffy Dénes mellett vala, beküldé, hogy a rab urat felköltse s imádkoztassa, mert mindjárt meg kell halni; s mivel hóhér nem vala, egy hitván vak cigányt hivata elé, s azt megrészegetvén, s megajándékozván, rávevé hogy elüsse a fejét az urnak.

Pataki István bemenvén a házban csendesen, fel akará költeni az urat, hogy a felesége, ki mellette fekszik vala, eszében ne vegye; de azalatt amaz is felébredvén, deákul mondja neki: «Nagyságos uram, keljen fel Nagyságod, s készüljön a halálhoz, mert eljött Csáki László a sententiával, s meg kell halni Nagyságodnak.» A felesége gyanakodván, hogy deákul beszélnének, valami rosz hir érkezett volna, tudakozni kezdé, és noha sokáig tagadák mind ketten, de utoljára csak ki kelle mondani, mert rövid vala az idő. Az aszony, minthogy azelőtt gyenge félelmes aszony vala, hallván a dolgot, elájul, és a más házban beviszik, az ur pedig buzgóságoson imádkozván, mikor megparancsolnák hogy csak jöne ki, egy hálómentét vetvén csak nyakában, ingben, lábravalóban s papucsban kijöve a pitvarban; ott egy szőnyeget terítettek vala le, melyet háromszor is megkerülvén, nem akar vala letérdepelni, de Csáki László megriogatá: «Uram, ennek meg kell lenni,» Pataki István pedig túl biztatván és vigasztalván, nagy nehezen letérdepelék. A cigány, kinek azelőtt aféle actiója nem volt, elijedvén olyan nagy uri embertől, reszketvén a keze, nem tudá elütni a fejét, hanem mikor két háromszori vágás után a földre ledőlt volna is a szegény ur, ott is marczongolta. Mondják azt is, hogy Csáki László kiköszörül-

tette volna a kardnak élet, hogy kinosabban haljon meg az ur, de a nem bizonyos.

A fejedelemszony megértvén hogy a fejedelem subscribálta volna a sententiát, és már Csáki László készülne hogy elvinné, nem gondolván semmit urának haragával, bemegyén a fejedelem házában, s térdre esvén nagy busultában azt mondja: «Átkozott ember, ne ontasd ki az ártatlan vért!» A fejedelem, mivel levis ember volt és hirtelen megharagutt s akkor megölte volna az embert haragában, de mindjárt elmúlt haraga s szépen szólott, látván a fejedelemszony dolgát, megszánja s mondja neki: «ahol gratiát adok az egyezer bátyádnak, küldd el hamar utána.» A fejedelemszony csakhamar megiratván a gratiát, egy étekgógnak nagy ajándékokot igérvén, és a fejedelem lovászparipái közül négyet adván oda utjának continuálására, elküldé Bethlenben. A ki is úgy ment, hogy két ló megdöglött az erős utazásban. El is érkezett vala, hogy épen akkor vitték volt ki az urat a fővételre, de mivel éczaka levén, a kapun be nem mehetett, a mig Csáki Lászlóhoz felmentek s megmondották mi dolog, addig megholt vala a szegény Bánffí Dénes. Küldött vala egy végbársonyt is a fejedelemszony, ha azalatt megölnék mig az étekgó elérkeznék, abban takarnák a testét, abban is takarák, és ugyanott a bethleni templomban, alacson módon eltemeték s sok esztendeig a temetésénél való föld színén buzgott fel a vére.

Igy lön vége Bánffí Dénesnek Teleki Mihály factioja miatt, a ki noha sok excessusokat cselekedett, a melyekért méltó lett volna ugyan megrántani a zabolát szájában, s egy kevésség leültetni s megismertetni magával magát, melyet is egy ország könnyen véghez vihet vala; de megöletni, még penig hóhér keze által, kereszténység ellen való dolog lön. És az ő halálával felfordula az erdélyi szép békeség, s minden rossz dolog következék, s valakik az ő halálában részesek valának, egymás után mind szerencsétlenül járanak, sőt a mennyi gonoszakarója s irigye vala életében, annyi szánója s keserülője lön holta után, s az egész ország nagy kárával tapasztalá meg annak az embernek veszedelmét.

A mely jovait a székelyek el nem praedálták vala, Fogarasban hozák a fejedelem tárházában, és mivel az atyám vala fogarasi kapitány, megparancsolá a fejedelem, a komornyikkal együtt bemenjen a tárházban, mikor a Bánffí Dénes pénzét beteszik. A pénz volt mintegy nyolcvan ezer forint, melyet is azután a feleségének visszaadtanak, minekutána az ura halála után elbocsátották volna, circumscribálván articulariter a fiát

Bánffi Györgyöt, ki annakutána erdélyi gubernator lön, de akkor kicsiny gyermek vala, az ország, hogy mi formában educáltassék.

Béldi Pál esete

1675. Bánffi Dénes halála után Teleki Mihály kezére vette vala a gyeplőt, de mégis nem folynak vala minden dolgai úgy a mint kívánja vala, mert Béldi Pál nagy okos ur levén, nem engedi vala meg; Teleki Mihály azért minden practicáját arra kezdé fordítani, hogy Béldi Pált is eltehesse láb alól. Alattomban azért azt kezdé vizsgálni, kik volnának gonoszakarói. Eszében veszi, hogy a Bethlen urak közül Bethlen Gergely, Bethlen Farkas és Elek neheztelnének Béldi Pálra a bethleni jószágért, mely iránt processust is indítottak vala Béldi Pál ellen, de semmi igaz jusok nem levén hozzája, belé sülének; Mikes Kelemen pedig, a ki szivvel lélekkel keresé vala magának a promotiot, s kivált a székely natio között becsületet akar vala szerzeni, de Béldi Pál miatt nem férhete hozzája. Ezekkel azért egybeköté magát, s azon tanácskoznak, miképen ejthessék meg Béldi Pált. Ugy reménlik vala a Bethlen urak, hogy a bethleni jószágot elkapathják; Mikes Kelemen pedig a Béldi Pál romlásából magának uraságot kaphat. Ugy is lön.

Mikor már Teleki Mihály Béldi Pál ellen is megcsinálta vala némely uraknak elmejét, mesterségesen rá vevé azokat, hogy a fejedelem előtt deferálnák; mert ha ő hozza elé a fejedelemnek, csak azt gondolná a fejedelem, hogy ránkorból cselekeszi s nem lesz olyan foganatos a vád; de csak ők kezdjék el, annakutána ő is minden tehetségével toldani fogja. Bethlen Miklós még akkor ifju ember vala ugyan, élvén az atyja, az öreg Bethlen János, de már is nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományaért s eszeért és sok országokban való járásaért s experientiájaért; kinek is nagy elméjét Teleki Mihály látván, s megértvén azt is, hogy mind Bethlen János, mind a fia Bethlen Miklós Béldi Pálnak kedves emberei volnának, és gyakorta az országgyűlésében, kivált mikor a magyarországi causa előfordulna, melyet Teleki Mihály igyekezék vala promoteálni, Bethlen János és Bethlen Miklós bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elmejét a magok tevezésére hajtanák; járulván az is hozzája, hogy a több Bethlen urak is, noha egy familiából valók volnának, Bethlen Miklóst gyűlölnék, melyre maga is szolgáltata alkalmatosságot, mert a

maga nagy elmejét kelleténél inkább becsülvén s másokkal is becsültetni akarván, a több Bethlen fiakot, kiknek esze nem érkezik vala a Bethlen Miklós elmejéhez, contemnálja vala; azért elvégezzék, hogy Bethlen Miklóst is Béldi Pállal együtt megejtsék.

Nem vala sem Béldi Pálnak, sem Bethlen Miklósnak annyi vétke is akkor, mint a mai született gyermeknek, azt maga is tudta jól Teleki Mihály és a több társai; hanem a volt politiajok benne, hogy a fejedelem előtt vádolják el, és megfogatván, annakutána a minemü conditiokkal ők szeretik, ugy bocsássák el. A conditiokat ha megtartja Béldi Pál, csak egy váz leszen mind az országban, mind a fejedelem udvarában, és így Teleki Mihály a mit akar, azt viheti véghez a fejedelemaszonny által a fejedelemmel; ha pedig a conditiok ellen valamit cselekeszik Béldi Pál, ugy osztán nyilván az ország előtt vádolhatják s meg is notáztathatják; különben is tudván azt, hogy Béldi Pál azt a rajta esett méltatlanságot semmiképen el nem szenved, hanem boszut igyekezik érette állani, s akkor jó alkalmatosságok leszen, végső veremben ejteni. Ez a gonosz istentelen ördögi practica, melynél Erdélyben soha nagyobb nem volt, szerencsésen succedála, mert Isten a mi bűneinkért már közéleti vala azt a veszedelmet, melyben ma nyögünk, s azért engedé meg, hogy az igaz hazafiai, a kik eszekkel tanácsokkal a szegény hazát tudják vala gubernálni és a jövendő nyomorúságot praevideálván, attól Isten után megoltalmazni, elessenek a szegény haza mellől, a Teleki Mihály factioja pedig lábra kapjon, mely miatt fejedelem, ország, szabadcság, törvény, békeség, egy szóval minden jó kivesze Erdélyből, s minden kigondolható inség, háborúság következék helyében; s a mi legkeservesebb, azok az igazi hazafiai e mai napig is árulók neve alatt fekszenek koporsójokban, s a posteritások is oda vagyon majd többire; a kik pedig ezt a hazát elveszték s sülyesztek, azok boldogulának, uralkodának sok esztendőig.

Béldi Pál semmit az ellene való factioban nem tudván, a Bethlen urak, Mikes Kelemennel együtt a fejedelemhez bemennek, és a nagy hűségnek álorczáját viselvén a magok istentelen practicájok előtt, a fejedelemnek mondják, hogy ők, ő Nagyságához és az országhoz való szoros kötelességektől viseltetvén, ő Nagyságának tudtára adják, hogy Béldi Pál csak azért igyekezte Bánffy Dénest elveszteni, mert miatta nem férhetett az fejedelemséghez; most pedig Bethlen Miklóssal conspirálván, és az egész székely natiot magok mellé vonván, azon practicálód-

nak, hogy a fejedelemségben Béldi Pál collocáltassék; mely dolog végett alattomban a Portát régen járta Béldi Pál, és sok pénzt igérvén a vezéreknek, már azoknak elméjeket is megcsinálta, s rövid nap pártot üt Nagyságod ellen. Ebben pedig semmi kétség nincsen, mert mi rábizonyítjuk, csak Nagyságod ne késsék a dologgal, hanem hivassa udvarhoz őket s fogassa meg, annakutána könnyü leszen a Portán őket disgratiában hozni.

Akármily dolgot is könnyebben a fejedelem elmejére nem adhattak, mintha valakit fejedelemkereséssel vádoltak. Teleki Mihály is megértvén a fejedelem gyanóságát Béldi Pál ellen, jobban megzavará az elmejét; úgy Naláczi István és Székely László is semmit el nem mulatának; a fejedelemaszony pedig megmondhatatlan gyűlöléssel vala Béldi Pál ellen, mert Teleki Mihály sok esküvéssel elaltatta vala, hogy nem ő volt oka a Bánffy Dénes halálának, hanem egészen csak Béldi Pál; sőt azonkívül is Béldi Pálnéra nagy nehézsége vala, mert kevély pompás aszony lévén, ritkán udvarolja vala a fejedelemaszonyt, mikor néha-néha udvarhoz megyen vala is, mentől czifrább köntösei valának, azokban öltözik vala, s kevélyen úgy mutogatja vala magát, melyért a több uriaszonyok is irigykednek vala reája; sőt a fejedelemaszony, mivel egészségtelen száraz aszony vala, nem is gyönyörködék soha a pompás öltözetekben; ha magánál szebb uriaszonyt látott, mindjárt a fejedelmet kezdte tőle féltetni, a melyért gyakran úgy meg is verte a fejedelem, ha mások ki nem vették volna kezéből, talán meg is ölte volna. Mind ezek a conjuncturák segíték a Béldi Pál romlását; sőt hogy Wesselényi Pálnak adta vala leányát, és Bodolán fejedelmi lakodalmot szerzett vala, annál inkább irigységben esék mind a fejedelemnél, mind a Bethlen uraknál.

Fogarásban convocáltatván azért a fejedelem az országgyűlését, és mind Béldi Pált mind Bethlen Miklóst arestálják, és a mig a fejedelem onnan elmene, Bethlen Miklóst az atyám szállására hozták, s tiz gyalog németje a fejedelemnek éjjelnappal ott strázsálta. A fejedelem elmenetele után Bethlen Miklóst is alá vivék a számtartóház mellett való házacskában; Béldi Pált pedig alatt csak közel a komornyik-házban tevék rabságra. Ezekre már én is jól emlékezem, jut is eszemben, mivel az atyám szállásának ablakáról épen a hol Béldi volt fogva, oda láthatni, minden estve nagy felszóval könyörgött Béldi Pál, és azt a zsoltárt: «Kegyelmezz meg, uram, nekem,

mert az ember igen kerget engem» etc. nótával elmondotta; sőt őszszel szállót s baraczkot hozván Béldi Pál számára, nekünk is küldött benne, s én a hugommal, Borberekinéval az ablakon ettük; s meg is téptem vala a hugomat, mert igen mohon eszi vala a szállót s nekem keveset hagyott; a szegény ur, meglátván a maga ablakáról, ujjban küldé egynehány gerezd szállót, s megizené, hogy ne veszekedjünk, mert többször nem küld szállót.

Mikor a fejedelemszony kiindulna Fogarasból, hivatá az atyámat, s monda: «Nézze meg kegyelmed jól ezt a gyűrűt; akármennyi commissioja jöjjön kegyelmedre uramnak ő kegyelmének, de valamig ezen a gyűrűn levő czimert nem látja meg a levélre nyomtatva kegyelmed, a rab urakat meg ne ölesse; mert tudom én uram ő kghne természetét, – vagy ittás korában vagy másképen ráveszik az urak. De kegyelmed különben ne cselekedjék, a mint én parancsolom; különben is ez a vár enyém s kegyelmed nem annyira uram ő kglme tisztje, mint enyém.» A fejedelemszony elmenvén, Teleki Mihály a Bethlen urakkal együtt szüntelen ingerli vala a fejedelmet, hogy exequáltassa a rabokat, mert ha életben hallja a török Porta őket, inkább manuteneálja, de ha megérti halálokat, leteszi elmejét irántok. Soha a fejedelmet rá nem veheték, hanem egykor keményen megittasodván, addig sürgelődének körül, annuál kivánságoknak. És mindjárt három commissiót iratának a fejedelem neve alatt: egyet az atyámnak mint kapitánynak, hogy mindjárt exequáltassa a rab urakat; mást a porkolábnak, Boér Zsigmondnak, ha az atyám nem akarja exequáltatni, a porkoláb mind az urakat ölesse meg mind az atyámat; harmadikot a várbeli praesidiumnak, ha a porkoláb sem akarná, a praesidium mind az atyámat mind a porkolábot mind az urakat ölesse meg. És megpecsételvén a commissiókat, már el akarják vala küldeni; de a fejedelemszony a Bánffí Dénes casusán tanulván, szüntelen vigyáztat vala a fejedelemre, hites inasa levén mindenkor a fejedelem körül, a ki is a fejedelemszonymak megmondja a dolgot. A fejedelemszony mindjárt feleresteti a kitől a commissiókat el akarják vala küldeni, és elvétevé tőle, más nap mikor a fejedelem megjózanodott volna, bemenvén hozzá, nagy haraggal monda neki: «Mit vétettek az én tiszteim kegyelmednek, hogy kegyelmed ártatlanul meg akarja öletni?» A fejedelemnek nem jutván eszében a dolog, megmutatja a commissiókat a fejedelemszonym, és a fejedelem elbámulván rajta, monda: «Az Isten áldjon meg, édes feleségem, hogy nem

engedted a connnissiokot elvinni, másszor is azt cselekedd; én bizony nem tudom ittás koromban mit cselekedtem, ezek az urak vettenek rája.»

1677. Eszében kezdé azalatt a fejedelem venni, hogy hamisan vádolták volna be a rab urakat; mert noha sokszor kivánta tőlök, hogy már a mivel vádolták bizonyitanák meg ellenek, hogy ország előtt láttatna törvényt reájok; s amazok eléggé is keresének minden felé, mind ígérettel, ajándékkal, hamis tanukat, de semmi meritális dolgot nem találának. Azalatt a Haller urak és mások, kik részesek nem valának a Béldi megfogatásában, a fejedelmet kérni kezdék, ne sanyargassa ártatlanul, hanem bocsáttassa el őket. A minthogy a fejedelem rá is hajla, de tartván attól Teleki s a több vádolók, ha simpliciter elbocsátják őket, ha különben boszut nem állanak is rajtok, de törvény szerént prosequálják; nagy büntetése van penig a magyar törvény szerént a ki valakit árultatással vádol s rá nem bizonyítja, mert talion convincáltatik; azért a fejedelmet elaltaták, hogy kösse meg jól a végét a rab urak szabadulásának, s vétessen erős kezesség alá őket, sőt erős reversalist vétessen tőlök, hogy sem magok sem más által boszut nem állanak, fogságokról meg nem emlékeznek, sem törvényyel azért senkit nem háborgatnak, hanem in perpetuum amnestiam menjen minden eddig ellenek való cselekedet. A fejedelmet könnyű volt minden rosz dologra rávenni; azért minekutána esztendeig s egy néhány hétig a nagy ártatlan urak raboskodtanak volna Fogarasban, visszajövén a fejedelem, a reversalist concipiáltatja a feljebb megírt conditiok szerént, s beküldi a rab uraknak, hogy ha azt subscribálják és a mellett hatvan ezer forintokig kezeseket állítanak, elbocsátatja őket. A rab urak időt kérvén magoknak, midőn a reversalist elolvasnák, noha magok ártatlansága már napfényre jött vala, és nem olyan megkötötett szabadulást, hanem inkább méltatlan szenvedésekért Isten s világ törvénye szerént méltó satisfactiot érdemlének vala, mindazáltal a szükségtől s szabadulásoknak szerelmétől kényszerítvén, készek lőnek több minden conditiokra rámenni, csak azon supplicálanak a fejedelemnek: engedje meg ő Nagysága, hogy kiszabadulván, azokat, kik őket hamisan elvádolták, törvény szerént hadd prosequálhassák, nehogy ennekutáua is, vagy őket ujobban, vagy más igaz hazafiait, hasonló gonosz practicával gyalázatban s nyomoruságban keverjenek. Méltó s igaz vala szegényeknek kívánságok, de soha Teleki Mihály és a Bethlen urak s Mikes Kelemen miatt a fejedelmet reá nem veheték, sőt a fejedelmet ujobb haragra

indíták ellenek, a ki megizené, ha nem kell a szabadság, elküldi a kővári tömlöczben őket, s mint Zólyomi Dávidot, ott egyék meg a tetvek őket a míg meghalnak. És noha a Haller urak s más igaz hazafiai is eleget instálának mellettek, remonstrálván a fejedelemnek, hogy ő Nagysága *conditioja* ellen való dolog volna a rab urakat igazságokban megfojtani, holott a *jus ligatum* az *Approbata Constitutioban* örök átok alatt megtiltatott Erdélyben, és még a pogány országokban sem gyakoroltatik, annál inkább keresztény fejedelem, keresztény *directio* alatt hallatlan s irtóztató dolog volna, sőt a nagy Istennek nyilván való büntetése szállana azért mind a fejedelemre s mind az országra, és senki is a hazafiai közül bátorságos statusban az ilyen hamis vádak miatt (ha azoknak továbbra is ilyen tágas kapu nyittatik) nem élhet, s ő Nagyságának szüntelen való busulási következnek miatta. De semmit azok a ratiok nem használnak Teleki Mihály *practicája* ellen, mert Isten el akar vala büneinkért országostól veszteni, s úgy készítették ut veszedelmünkre. Látván a szegény rab urak, különben meg nem szabadulhatnak, nagy keserüséggel s sirással *subscribálák* a *reversalist*, s kezeseket állítanak, az atyám is hatszáz forintig levén kezes Béli Pálért, kit annakutána meg is rántanak rajta, s így szabadulának osztán nehezen meg.

1678. Minekutána pedig Béli Pál hallatlan *reversalis* alatt kiszabadult volna a rabságból, akkor kezdé eszében venni Teleki Mihálynak istentelen *practicáit*, és eszében juta feleségének igaz jövendőlése, melynek egy része már a fején is tölt vala. És noha mint jámbor keresztény ember a magán esett boldogtalanságát könnyen elszenvedné, de mint igaz hazáját szerető ember, látván, hogy már egyedül Teleki Mihályra került a *directio*, és a fejedelmet ott hordozza a hol akar, s a magyarországi dolgokat már aperte tueálja, s az országot is bele akarná egészen elegyíteni: bölcsen *praevideálván* mind az országra mind a fejedelemre minemű rettenetes romlás következék, nem gondola maga veszedelmével is, hanem inkább akará magát s egész házát kockára kitenni, mint hazáját szemlátomást elveszni megengedné. Azért a kiket igaz hazafiainak ismer vala lenni, alattomban azokkal kezde *consultálódni*, miképen kellene annak a nagy gonosznak eleit venni, és a szegény hazát Teleki Mihály *tyrannusságától* felszabadítani. Valának a kik vele együtt a közönséges jóban egyetértenek vala, ezek: gróff Csáki László, ki sógora is vala, Haller János, Kapi György, Dániel István, Lázár István, Kálnoki Sámuel, Bethlen János, Apor István és Lázár, Belényi

Zsigmond, Damokos Tamás, Kálnoki Bálint, Paskó Christóf és többen sokan, mind fő rendek, s mind kivált a székelységen való nemesség. Többire mindnyájoknak a teccék vala, hogy valamig Apaffi Mihály erdélyi fejedelem leszen, addig soha az országnak csendes nyugodalma nem lehet, mert levis és változó ember, s a mellette való udvari szolgálk minden rossz dologra ráveszik s a hazafiait szüntelen bűzben keverhetik, és akár mint remonstrálnák is azt előtte, hogy Teleki Mihály s mások egynehányan a fejedelem mellett, mint: Naláczi István, Székely László, Mikes Kelemen, nem jóvát, hanem veszedelmét kívánják mind a fejedelemnek s mind a hazának, azért amoveálná maga mellől: de már annyira praeoccupáltatott a fejedelem elméje azoktól, hogy soha azt a fejedelemmel ellenek semmi ratioval el nem hitethetik; de ha a fejedelemmel elhitetnék is, a fejedelemszony, kemény nyakas aszony, lévén Teleki Mihálynak oly közel való atyafia, lehetetlen volna a fejedelemszonyt Teleki mellől elvonni, a kit minden uton módon kész oltalmazni, tudván hogy már Bánffy Dénes halála után nincs senki, a kihez úgy bizhatnék mint Telekihez, maga is a fejedelemszony magyarországi lévén, Teleki is, az erdélyi hazafiainak ezernek sem hiszen annyit mint neki; és ha Teleki Mihály ellen insurgálnak, amaz mindjárt a fejedelemszony mellé csapja magát, s onnan szép szóval ki nem vehetik; ha pedig erővel s fegyverrel nyulnak a dologhoz, mindjárt Teleki a fejedelemmel elhitesi, hogy magát a fejedelmet akarjuk kikergetni az országból, s egy lesz bűze dolgunknak, mert rebelliot fognak ránk s veszedelemben ejtenek. Jobb azért és tanácsosabb, ha már ennyiben van a dolog, ugyan valójában kitenünk magunkért, és aperte a fejedelem ellen insurgálni, a ki majd minden conditioit violálta, melyeket az országnak megesküött volt, és így mi is nem tartozunk tovább olyan embernek hivséggel s engedelmességgel, a ki a mi hazánk törvényeit felforgatta, nemesi szabadságunkat megrontotta, s az egész országot el akarja veszteni, nem elégedvén meg az erdélyi szép fejedelemséggel, a melyre soha méltó nem volt, nincs is capacitása hozzája, hanem a magyarországi királysággal álmodozik; s az a rossz hitván oláh faj is, Teleki, a ki két lóval jött vala be Erdélyben, s ennyi sok uri igaz hazafiainak eleiben ült, s olyan uraságot kapa, melyről álmodni sem mert volna, magyarországi palatinusságra áhitozik. A mi tanácsunk azért az: hogy kegyelmed, Béldi Pál uram, kinek kezében van a székely fegyver, fogjon hozzá Isten segítségével a dologhoz, és velünk együtt szabadítsa fel ezt a nyomorult hazát ebből a

nagy igából; annakutána szabad választás szerint tegyünk olyan fejedelmet az országnak, a ki tudjon igazgatni bennünket, ne mások igazgassák őket. Erre pedig jó alkalmatosságunk vagyon a török Porta előtt is véghez vinni, mert ha aperiáljuk előtte hogy mit akar a fejedelem Teleki Mihálylyal együtt, és mit vadásszon a magyarokkal együtt, kiről már egynehányszor megintetett a Portától: minden bizonnal a Porta felád rajta, és a mi dolgunkot manuteneálja. Végezetre, mivel életünk s halálunk forog a dologban, ne kiméljük a pénzt, holott a török Porta előtt többet használ a pénz mint az igazság, bőrt bőrért adjunk, életünk megmaradásaért azt a mink vagyon ne sajnáljuk.»

Béldi Pálnak nem teccék a tanács, azt vetvén okul, hogy a fejedelem Isten csodálatos gondviseléséből promoteáltatván a fejedelemségre, kinek is hittet kötelesek, perjurium nélkül nem lehetne ellene insurgálni; mert noha a conditioit sokképen violáltatták vele Teleki s más mellette valók, azt a fejedelem nem ex malitia, hanem ex levitate cselekedte, és nem annyira a fejedelem, mint azok vétkesek, kik arra ingerlették. És ha a fejedelem változtatását kezdik sollicitálni a Portán, ott levén Zólyomi Miklós, bolondcságból annyi pénzt talál igérni a fejedelemségért, a török nem vigyásván arra capax-e nem-e, azt obtrudálja, s mi haszna lenne ugy is az országnak? Hogy pedig senki ugy ne gondolkodjék, hogy ő neki az erdélyi fejedelemség kellene, az Isten, a ki minden titkoknak látója, a mennél nagyobb büntetést talál, azt szállítsa az ő fejére, ha arra intendál, és később volna meghalni, mint a fejedelemnek adott hitét violálni, hanem hazája szabadcsága mellett valamit elkövethet, azért sem életét, sem jövait nem kiméli. Neki a teccik: hogy a fejedelemhez küldjenek be, s kéressék kézben Telekit, s a több oldal tanácsokat, kik a fejedelmet minden tilalmas dolgokra rá veszik és az ország békességét felháborítják; ha kézben nem adja őket, fegyverrel is kivegyük, és ország előtt törvény szerént megbüntetvén, a fejedelem mellé állitsunk igaz hazafiaiból álló tanácsot, kik a fejedelmet a haza törvénye szerént igazgatni igyekezzenek.»

Sok tanácskozás után azt concludálák, mivel a tájban Nagy-Sinkre hirdettetett vala országgyűlése, hogy Béldi Pál a székely hadakat felvevén, fegyveresen menjenek a gyűlésre, és a fejedelmi személynek s statusnak minden sérelme nélkül, Teleki Mihályt társaival együtt, ha szépen nem lehet különben is, kézhez vegyék de ne bántás, hanem ugyanott az országgyűlésén,

törvény szerint prosequálják őket, és a fejedelem mellett való tanácsot az ország hasznára reformálják. – Már a székely hadak mind Háromszéken, Csikban, Udvarhelyszéken felültenek vala Béldi Pál parancsolatára, ő levén generálisok, de nem tudják vala mindnyájan, mire való ez az insurrectio: mikor alattomban Teleki Mihálynak a dolgot megírják és hogy mi az intentio ellene, azért vigyázzon magára. Teleki postán menvén a fejedelemhez, aperiálja az insurrectiot, de közel sem úgy a mint a dolog vala, hanem a fejedelmet elaltatja, hogy Béldi Pál fejedelemségre akarja magát a székelyekkel választatni. A fejedelem megijjedvén, késő éczaka szövétnekekkel Fogarasban bejő, az egész országban nagy bódulás lön, Bethlen Gergely, Farkas, s más hasonlók, ki egy ki másfelé elszaladnak, és ha Béldi Pál egyenesen kijöjjön, készületlen találván őket, könnyen Telekiéket kezéhez veheti vala. De gondolván azt, elég hogy fegyvert mutatott, már a fejedelem megijjedett s Telekiék mellől könnyen áll; azalatt a fejedelemnek alázatosan irván, remonstrálá, hogy nem ő Nagysága ellen vette volna fel a hadakat, hanem maga és több igaz hazafiai succursusára nézve, és kész is letenni a fegyvert, csak ő Nagysága azokat a gonosz tanácsokat adja ki, hogy ország törvénye szerint hadd büntetődjenek.

De a fejedelem azalatt a más parson való urakat maga mellé hivatván, és a végbeli hadakat is convocáltatván, úgy a székelységnek a mely része fel nem költ vala, azokat is felültetvén, és Bethlen Gergelyt s Mikes Kelement praeficiálván elejekben, egyenesen Béldi ellen expedálja, a székelységre is mindenüvé kemény commissiokot küldvén ki, hogy Béldi Pál factioja mellől valaki el nem áll, örökös jobbágságra esik mind maga mind maradéka. Béldi Pál is látván, hogy nem tréfa a dolog, a mely hadakat Csikban s Udvarhelyszékre haza bocsátott vala, hogy mihelyt parancsol, ujobban felüljenek, sietve utánok küldvén, hivatja vala magok mellé. De azok már praeoccupáltatván a fejedelem embereitől, otthon maradának. A háromszéki hadak is, megértvén a fejedelem hadának jövetelét, szökni kezének házokhoz és igen kevesen maradának Béldi mellett. Bethlen Gergely általjövén az erdőn Háromszék felé, Vay Mihályt, Teleki Mihály vejét, a fejedelem gratiájával elküldi Béldi Pálhoz, ki már akkor Bodolán vala, Csáki Lászlóval. A gratia pedig csak arra való vala, hogy inkább ahoz való biztában Béldi s a több mellette valók otthon maradván, azalatt a fejedelem hadai elérkeztvén, kézben akadnának. De Béldi Pálnak alattomban megirták vala: ha száz gratiát visznek is, ne

hidjen, mert bizony megcsalják, mint szintén Bánffy Dénest. Kihez képest éczaka a maga szolgáljaival együtt megindula, és a bozzai után Havasalföldében mene által, feleségét fiait ide hagyván nagy nyomoruságra; a kiket megfogának és mindenét praedára hányván, bodolai várát tőből kihányák, felesége, fiai Szamosujvárbán vitetének rabságra. A felesége ott is hala meg egynehány esztendő mulva, a fiai kiszabadulának; azoknak is a jobbika, Béldi Dávid, ifju korában meghala, a más, haszontalan semmirekellő ember, maig is nyomorog, felesége kedveért megbolondult s pápistává lön. A jószágait mind többire confiscálák; bethleni, bodoni jószágát Bethlen Gergely s Farkasék kapák el, a kire régen vágytanak, háromszéki jószágának jobb részét Mikes Kelemennek adák. Így romlék meg a székely szabadság Béldi Pálban; mert soha azelőtt akármilyen vétkeért a székely nemesember jószágát el nem vesztette, hanem csak fejét; Béldi Pálon kezdék el, de nem tudom kin végzik. Mikes Kelemen is a Béldi Pál romlásával urrá lön, s elkapá a székelyek generálisságát, bátyaságot, nagy barátságot szerze Teleki Mihálylyal. Az ártatlan ember halálán Pilatus Herodes így egyezének meg, így triumphála a hamisság a nyilvánvaló igazságon, így veszték el a szegény Erdélyországot.

Minekutána [Béldi Pál] Havasalföldébe általment volna, vele levén Csáki László, Damokos Tamás, Apor Lázár, Kálnoki Bálint, Pasko Christóf, Belényi Zsigmond, nem levén más egyéb refugiumok, egyenesen a török Portára indulnak, mivel Erdély török császár birodalma alatt vala, mint summus magistratus előtt, a török császár előtt akarván méltó panaszokat exponálni, és igazságos igyekben patrociniúmat sollicitálni, a minthogy bizony igaz causája is vala, ha igaz ítélőbirája találkozzék, és ha csak magára vagy magához hasonló református emberekkel ment volna be a Portára, kétség kívül az ő dolgai is szerencsésebben folynak vala. De Csáki László mérges pápista levén, Apor Lázárral, Damokos Tamással együtt, még Havasalföldében léteken külön kezdének suttogni, és ott punctomokot íranak Béldi Pál eleiben; ha úgy akarná hogy vele együtt és az ő részére munkálódjak a Portán a fejedelemséget, elsőben hit alatt assecurálja őket azokról a punctomokról, melynek egyike a vala: hogy a jezsuiták ellen articulariter iratott proscriptio in perpetuum tolláltassék, s szabadoson bejöhessenek Erdélyben; hogy Béldi Pál az ő hírek s akarattok ellen se országgyűlését ne convocáltasson, se tanácsurakot maga mellé ne constituáljon, hanem olyanokot a minemüeket ők jovallanak etc. A szegény Béldi

akkor vevé eszében kikkel indult utra, mindjárt megjövendölé, hogy az egyenletlenség miatt semmi jó dolog nem menne véghez, és a punctumokat magánál tartván, nem subscribálá, hanem azt felelé nekik: «sokszor megmondottam Erdélyben is, hogy nekem fejedelemség nem kellett, most sem kell; tudja az igaz Isten, nem is fejedelemségkeresésért, hanem hazám szabadcságtalanságának megorvoslásaért insurgáltam, ide is hazámból azért bujdostam ki, a Portára is nem egyébért, hanem azért akarok Isten segítségéből menni, valamint járok vele. De ha szintén a fejedelemségre vágyódnám is, melyet szabad is volna kívánom s munkálódnom, az erdélyi mostani fejedelemtől szabadcságomban hite s conditioja ellen így megrontatván s nyilvánvaló igazságomban torkon verve megfojtatván, soha mindazáltal olyan conditiokra nem mennék, a melyeket kegyelmetek nekem írásban beadott, mert azok szemtől szemben ellenkeznek a mi hazánk törvényeivel s szabadcságával. Inkább akarok hazámon kívül holtig bujdosni, mint annak szabadcságának legkisebb dologban való megsértésére is alkalmatosságot szolgáltatni. Hogy is boldogitana Isten minket mostani feltett czélunkban, ha a mely szabadcságot szóval fel akarunk állítani, efféle cselekedettel szörnyebben evertálnánk s megrontanánk. Ha kegyelmetek így akart, jobb lett volna Erdélyben tőlem elmaradni.» Csáki több társaival együtt látván, Béldi Pált nem oly könnyen vehetik rá mint Apaffi Mihályt, kivált a religiosa materiákban, conspirálnak ellene. És bemenvén a Portára, minekutána a Divánban felhivatták volna őket, és ott szép csendesen s alázatosan mind a magok megbántódásokat, mind az ország közönséges és a Portától ennyi fejedelmek változása között is meghagyatott s confirmáltatott szép szabadcságának Teleki Mihály practicája és a fejedelem Apaffi Mihály lágysága miatt keserves megrontását hathatósan remonstrálnák, s azon kérnék alázatosan a török császárt, méltóztatnék az erdélyi dolgokban belé tekinteni, s bizonyos meghitt emberét oda küldeni, ki által a dolgokat fundamentaliter megvizsgálván, és úgy találván a mint ők mondanák, meg is orvosoltatni; mert ha hatalmas császár elszenvedi, mind az országot elvesztik rövid időn, mind a fényes Portának bajt és busulást szereznek azok a nyughatatlan elmejü emberek. – A Diván-ülő vezérek nagy attentioval s szánakodással hallván az urak propositioját, jó remenség alatt szállásokra küldék, megparancsolván keményen, hogy máshová ne folyamodjanak, hanem mivel hatalmas császár köntöséhez ragaszkodtanak egyczer, továbbra is constanter a mellett

maradjanak, mert minden bizonynyal hatalmas császár az ő igyeket megtékinti, s igazságot szolgáltat. Ezt külön Scherletis Alexander Mauro Cordatus, ki a török Portán nagy tekintetű ember noha keresztény, jóvalja vala nekik. Béldi Pál nem is recedála mellőle.

De Csáki és a több pópista főemberek, irigylvén Béldi Páltól a fejedelemséget, mert elhitették vala magokkal hogy a Porta egyáltalában őt constituálja fejedelemnek, nem akarván promotioját, kit erős s buzgó reformátusnak ismernek vala lenni, ők pedig azon valának hogy pópista fejedelem lehessen, titkon, Béldi hire nélkül, a Portán levő német és francia oratorokat kezdé jární s ajándékozni, velek azt hitetvén el, hogy a catholica religionak nagy előmenetelére lenne Erdélyben ha pópista fejedelem lenne; sőt a német orátornál Béldi Pált hamisan azzal vádolák, hogy az Erdélyben Magyarországról beszorult rebelliseknek, így nevezék őket, kik mind többire reformátusok valának, Béldi Pál volna nagyobb fautorok, a leányát is a császár nagy ellenségének, Wesselényi Pálnak adta, s ha erdélyi fejedelem lehet, a német császár ellen Erdélyt is fellázasztja; jobb volna azért Csáki Lászlónak obtineálni a Portánál a fejedelemséget. Ezekben Béldi elsőben semmit nem tudott, hanem egy kedves szolgálja levén, Kápolnási Pál, kitanolván dolgokat, az urának megmondotta; és noha Béldi Pál sokszor megintette, de semmi haszna nem lön. A török Porta is, kitanulván hogy a keresztény oratorokhoz járnak, felette igen disgustálódék, azt gondolván, hogy Béldi Pál is részes volna azon munkában.

Erdélyben penig, mindekatána Béldi Pál a Portára való menetelét Telekiék megérték, igen megijjedének rajta; azért a fejedelmet rávevék, hogy mindjárt követeket küldjön a Portára, és mivel tudták hogy ha discussiora kél a dolog, ők bizony succumbálnak, Béldi Pálnak pedig igazsága levén, triumphál, tudván azt is, hogy a török Portán a kinek több pénze van annak van nagyobb igazsága, azt is jól tudták, a befutott uraknak kevés pénzek vagyon: a fejedelmet arra doblák, hogy ne kimélje a pénzt, hanem életéért s fejedelemségeért a mie van adja oda, azután ha megállapodhatik, többet kereshet az országból, sőt az országot is egybengyűjtván, és proponálván mely nagy periculumban forgana mind a fejedelemség mind az ország, a Porta excontentatiojára ne sajnálják contribuálni, mintsem Béldi törökkel, tatárral bejöjjön s az országot elpusztítsa; most is keservesen érzi a haza, Kemény János, Barcsai Ákos competentiája miatt mennyi pusztulás, rablás ment végben az

országban. Nem vala már senki a ki merjen szólani, hanem mindnyájan rá hajlanak, és csak hamar kétszáz erszény pénzt (ötszáz tallér szokott lenni egy erszényben) egybengyűjtván, sok egyéb fejedelmi ajándékokkal a vezéreknek és azok tiháinak, expedialák követségre Béldi Pálnak halálos ellenségeit (mert Teleki Mihály, tartván a kitudjától, nem mer vala a Portára menni): Bethlen Farkast, Mikes Kelement, Szilvási Bálintot; és hogy láttassék, mintha az egész ország akaratóból volna a követség, az Universitas részéről is adjungálának egy szász, Enyedi Gált, Megyesről. Ezek megindulván, Constantinápolyban beérkezének; Apor István volunter módjára adjungálván melléjek magát, hogy testvér atyafiát, Apor Lázárt, kinek már a fejedelemtől gratiát szerzett vala, kihozhatná; a minthogy ki is hozá. Bethlen Farkas beérkezvén a Portára, mindjárt nagyobb dissensiot kezde hinteni a befutott urak közé, mert alattomban Csáki Lászlónak perpetua amnestiát ígére, sőt a felett nagy ajándékokot, csak álljon el Béldi Pál mellől. Az a levis ember compromittálá is magát; de tul is biztatása levén az orátoroktól, addig kapa kétfelé, semmit sem nyere magának, a közönséges jót is kiveszté a szegény Béldi kezéből.

A Divánban felhivatván az erdélyi követek, de már annakelőtte a vezéreket titkon mind eljárták vala, és gazdagon meg is ajándékozták, a kétszáz erszény pénzt felvitetik és letéttik a vezérek eleiben. Annakutána Bethlen Farkas ékesenszólo ember levén, a fejedelem causáját kezdé agálni, és Béldi Pált áruitatással vádolni, a ki a Portától Erdélyországa eleiben praeficiáltatott legitimus fejedelem ellen fegyvert fogott volna, és a Porta hire s akarata ellen a fejedelemségből exturbálni; fegyvere penig markában szakadván, hamis vádakkal együtt a fényes Portára jött panaszolni, holott az erdélyi fejedelem miolta beült székében, azolta hatalmas császárhoz a hűséget igazán megtartotta, a szokott adót esztendőnként fogyatkozás nélkül beszolgáltatta, most is hatalmas császárnak egynehány erszény szóbeli pénzt küldött ajándékban; kéreti azért alázatosan hatalmas császárt, hogy a fejedelem igazságát megtekintvén, Béldi Pált több társaival együtt, mint nyilvánvaló áruelőket, érdemek szerént megbüntetni méltóztassék, hogy a szegény országban több háborúság, romlás miattok ne essék, és hatalmas császár szolgálatára mind a fejedelem, mind az ország alkalmasabb lehessen.

Valának a Divánban nagy tanácsu okos vezérek, kik a Béldi Pál causáját igaznak látván, kívánják vala promoteálni;

kivált a főlovászmester, amaz híres Küpüri vezérnek a fia, ki Candiát megvette vala, és a ki a magyarok rebellioját a császár ellen soha nem jóvallotta, a mint feljebb emlitém, és ha akkor élt volna, Béldi Pálnak nagy patronusa lett volna (ki annakutána egynehány esztendővel Badensis herczeggel való harcoltában Zemlén és Sóvár között vitézül elesett vala). De az akkori fővezér, kit azután Bécs alatt megverének, totum fac levén a török császár udvarában, és azon munkálódván hogy a némettel való békesség felbomoljék, s megértvén hogy Béldi Pál nem jóvallotta volna a magyarok mellett az erdélyi fejedelemnek felülését, holott ő azzal akar vala alkalmatosságot keresni a némettel való grázda keresésre; különben is pénzben telhetetlen ember levén, és kereskedni akarván az erdélyi fejedelemséggel, s már nagy ajándékokkal praeoccupáltatván az erdélyi követektől, nem akará igazság szerént az Apaffi és Béldi között való contro-versiát decidáltatni, hanem felhivatván a befutott urakat, azt monda nekik: «Ihol látjátok az erdélyi fejedelem kétszáz erszény pénzt küldött hatalmas császárnak; ígérjete azért bár csak hetven erszény pénznél többet, esküszöm a nagy Allahra, tietek lesz a fejedelemség, és mindjárt megparancsolom a végbeli basáknak, hogy fegyverrel bevigyen benneteket, s Apaffit vagy elfogja s ide küldje, vagy kikergesse az országból.» Csáki Lászlónak teczék vala a dolog, és ha rajta állott volna, vagy a fejedelemséggel ötet kínálják vala meg, nem gondolt volna az ország költségével, mindjárt megigéri vala. És mind ő, mind a többi, kezeket felemelvén, ugy kénszeritik vala Béldi Pált (általlátván már, hogy a Porta másnak közülök nem cedálná a fejedelemséget, hanem Béldi Pálnak), hogy szánja mind magát, rab feleségét, fiait, mind őket, mind hazáját, mind a többi urakat, fő embereket, kik vele egyetértvén, Erdélyben maradtanak s periculumban forganak; ígérje meg a hetven erszény pénzt. Sőt maga is a főlovászmester, tudván már hogy pénz nélkül meg nem forr a dolog, alattomban izent Béldi Pálnak, ígérje meg mindjárását, s ha nincs pénze, ő mindjárt ad kölcsön, azután ha Isten boldogítja, fizesse meg. Senki Béldi Pált nem okozhatná jó lélekkel, ha annyi szenvedései s méltatlan vexatioi után, melyeket Erdélyben szenvedett Teleki Mihály miatt a fejedelemtől, és már hazájából kibujdosván feleségétől gyermekeitől elszakasztatván, minden jóvaitól jószágától megfosztatván, idegen pogány országra exulálván, életéért s szabadulásaért, mikor tudta, ha ő több pénzt nem ígér annál, a mit a követekek vittének Erdélyből, rabságra vetetik, a fejedelemségen kapdosott volna.

De olyan megnyomorodott s megszorult állapotában is, a mint azelőtt mindenkor, úgy most is a maga jóvánál feljebb becsülvén hazája közönséges jóvát, semmiképen a vezér kivánságának nem annuála, hanem azt felelé: «Én sok méltatlan szenvedéseim után, a melyek hazám szabadcságának oltalmazása miatt estenek rajtam, noha keresztény királyokhoz s fejedelmekhez elmehettem volna, a kik talám az én igaz igyemet kezekre vették volna, hogy hatalmas császárhoz való hűségemet contestáljam, kinek hittel vagyok obligatus, nem másuvá, ide jöttem, s hatalmas császár köntöséhez folyamodtam, bizván igazságomban. Ide jövetelemnek penig a volt oka, hogy hazám terhét könnyebbitsem, s megromlott szabadcságát, hatalmas császár gratiájából felállítsam, nem penig hogy a szegény hazát mégis nagyobb költséggel terheljem, s a fejedelemséget pénzzel vásároljam, mert nekem pénz nélkül adnák is, nem kell. Azért hatalmas császár cselekedjék úgy, a mint jónak teccik szemei előtt.» Hamisan hát s istentelenül irták be a calendáriumban Teleki Mihály parancsolatára, hogy Béldi Pál pártot ütött a fejedelem ellen, s a fejedelemséget sollicitálta a Portán; ha kellett volna, bizony előtte volt, s bolond volt nyavalyás, hogy nem kapott rajta. Mihasznát vevé, hogy a publicumot forgatá? Qui communitati servit, nemini servit. A publicumot sem állíthatá fel, s a maga privatumának is nyaka szakada miatta.

A vezér megértvén Béldi Pál resolutioját, azt állítván hogy nincs esze mikor a jót nem acceptálná, megharaguvék, és a császárnál elköté dolgát. Mind társaival együtt árestálják, a Jediculába bevetik, az erdélyi követeket penig jó válaszszal visszabocsátván, Apaffi Mihályt ujobban a fejedelemségben confirmálják. Így járnak azok, kik pogányhoz folyamodnak; ha pénzed nincs, ne menj oda törvénykezni.

Teleki Mihály egyeduralma

Minekutána Béldi Pál Jediculában veteték, már egyedül ülven Teleki Mihály a polczon, senki ellene szólni nem mervén, a fejedelmet arra ingerlé, hogy a kik Béldi Pállal egyetértettek, megfogassa és megnótáztassa. Fogarasban azért országgyűlése levén, a Bánffii Dénesen kezdett törvénytelen uton megfogdosának az urakban: Haller Jánost, Kapi Györgyöt, Dániel Istvánt, Lázár Istvánt, s megnótázták őket. Kik közül Kapi György s Lázár István rabságban halának meg Dévában ... Dániel István sokáig raboskodék, nyolcz ezer forintot fizete saczában,

ugy szabadula meg; a jámbor istenfélő kegyes ur Haller János négy esztendő mulva szabadula meg. Sokakat kiket meg nem fogának, de török módon megsacszoltatának; ama nagy tanácsos igaz hazafiát is, az öreg Bethlen Jánost, már épen megfogják vala, mert circumscribálták vala hogy Teremi jószágából ne legyen szabad kimenni; de Isten kiragadá az orosz lányok szájából, szép csendesen meghala, mégis holta után egynehány ezer forintot rántának a feleségén.

Csak az egy Kornis Gáspár marada meg kit Teleki Mihály le nem ejthete lábáról, és ha sokáig él vala, vagy ő elvesztette volna Teleki Mihályt, vagy Teleki ötöt; egyik megesett volna. Mert soha nem submittálá magát Telekinek, noha Teleki azon igyekezik vala, hogy tanácsurnak tegyék, hogy inkább belé elegyedvén az udvari dolgokban, belé kaphasson. De amaz respuálá azt a hivatalt, okos ember levén; különben is a Bánffi s Béldi Pál veszedelmével kinyilatkozván Teleki Mihály practicája, tudja vala magát oltalmazni, ritkán jövéen udvarhoz. Teleki Mihályt pedig soha nem udvarolván, mely miatt csaknem eszi vala meg kezét lábát. Egyben is kapának Fogarasban a fejedelem asztalánál. Mert hozódván elé a Bánffi s Béldi dolgai, mocskoson kezde Teleki Mihály, szokása szerént, felölök szólani; Kornis Gáspár nem állhatván, mondá: «Talám nem ártana, Teleki uram, ha kegyelmed csendesebben beszélene a megholt urakról, mert akármit cselekedtenek éltekben, ugyancsak igaz uri emberek voltak; különben is a megholtakról becsülettel kellene emlékezni.» Teleki megindulván, egybenhuzza szemöldökét, megüti a fejedelem asztalát nagy haraggal s azt mondja: «Kornis uram, hátrább kegyelmed az agárral, fel nem veszem a pirongatást.» Kornis Gáspár, noha jámbor csendes ember vala, de annyira felháborodék, hogy felállván az asztalnál, s nyakát szokása szerént meghajtván, elkezdé: «Lélek bestye lélek oláh csinálta fattyu kurva fia, az anyám hasában is igaz nagyságos ur voltam, tégedet pedig ördög tudja, ki sz... t be Erdélyben, s mégis te akarsz mindnyájunknak parancsolni? Ha az én kegyelmes uram méltóságos asztalát nem tekinteném, s az ő Nagysága fejedelmi személyét nem respectálnám, majd az agyad velejéig rontanám buzgányomot a kopasz fejedben. Tedd le magad, Teleki, mert elhitedd magaddal, vagy én meghalok vagy az eb felnyalja a véredet; nem bánsz velem ha lehet úgy mint a többivel.» Ezzel a szóval felkele asztaltól s kimene. Nem zsákkal ijjesztették vala Teleki Mihályt, sőt maga is a fejedelem nem toda mit szóllani. Nem is lön barátá Telekinek a mig éle, noha

amaz eleget jártatott utána; nem sokára ifju korában meghala; a hire maig is az, hogy megétették, de titkos levén a dolog, én nem erősitem.

Teleki Mihály penig, midőn már a nagy erdélyi igaz urakat eltette volna láb alól, oly kegyetlen tyrannussággal kezde az erdélyi directiohoz, hogy miolta Erdélyt ember lakja, soha sem a vajdák, sem a fejedelmek közül senki ugy Erdélyt meg nem hódoltatta, senkitől Erdélyben ugy az emberek nem féltének mint Telekitől. Nem is mer vala senki keze alá szállani, mert mindjárt a fejedelmet haragitotta ellene s megfogattatta, akár-mely becsületes főembert leszidott, lepirongatott publice; ha kinek mi dolga volt a fejedelem előtt, hiában supplicált, ha elsőben Telekinek meg nem kente a tenyerét. Azért is mindenfelől oda hordották a sok ajándékot az egész országból; és mikor a felesége gyakran az urát intette, hogy ne kapjon annyira az ajándékon, azt felelte: «Hó feleség, csak hadd hordják, szintén így hordod te ezeket az én holtom után másuvá, s mit vinnél akkor, ha most nem hordanának?» A nyavalyás együgyű fejedelem úgy félt Telekitől mint a tűztől; ha mások mondták is neki: «Kegyelmes uram, így kellene s amugy kellene Nagyságodnak magát viselni,» azt mondotta: «Lássa az ur Teleki uram, a mint ő kegyelmének teczik, ugy menjen véghez a dolog.» Igaz dolog hogy néha, hirtelen haragu ember levén a fejedelem, annyira felindult Teleki ellen, azt gondolták mindnyájan, talám mindjárt megöleti; de a csak szempillantásig tartott, s még a fejedelem járt Teleki után. Többi között egyczer Fejérvárat egy Bojtos ötvese levén a fejedelemnek, kinek felesége tréfás aszony levén, gyakran járt fel udvarhoz, a fejedelem bemenvén a felesége házában, hát ott van az ötvesné, s kérdi tőle: «Bojtosné aszony, mit csinál urad?» Amaz megfelel: «Kegyelmes uram, ezüst tálaknak a szélét aranyozza.» «Ki számára?» kérdi a fejedelem. – «Teleki uram számára,» mondja az aszony. A fejedelem szokása szerént fúni kezdvén, fordul a feleségéhez, s mond neki: «Hallod feleség, mit csináltat bátyád? En erdélyi fejedelem vagyok, még sincsenek aranyos szélü tálaim; él az Isten, megérdemlené hogy a nyakára köttetném azokat a tálakat, s ugy akasztatnám fel.» A fejedelemaszony monda: «Édes uram, nekem mi vétkem benne? én nem tehetek róla.» – A fejedelem megrázzván a fejét, azt feleli: «A te vétked a, feleség, mert miattad nem bánhatom ugy Telekivel a mint én akarnám, s nem veszed eszedben, hogy még ő leszen a te gyermekednek hóhéra, s a mint Catharina fejedelemaszony felől mondták,

Csáki István miatt lett pendelye szösز vászonná, még neked is elmondhatják, hogy Teleki Mihály miatt leszen pendelyed szösز vászonná.» Azzal a fejedelem nagy furiával bemegyén a maga házában, térül fordul, Teleki feljő udvarhoz, s hát szintén ugy becsüli a fejedelem mint annakelőtte.

Midőn azért Teleki Mihály mind a fejedelmet mind az egész országot meghódoltatta volna, nem kérde tanácsot senkitől, hanem a magyarországiakkal együtt kimene Magyarorszában, a hova is, minekutána a szegény magyarokat ugyan jól megverte volna az eső, elérkezett vala a francia királytól küldetett köpönyeg, holmi gyülevész franciákból, lengyelekből, tótokból, kozákokból álló ármáda. Kivel is conjungálván magát Teleki Mihály a vele való magyarokkal együtt, Eperjes város alá jönnek, kinek hostátjait felégetvén, a várost lőtetik, de haszontalanul, mert a német ármáda superveniálván, elkergeti alóla. Onnan a Bánya-városokra ütven, mind aranyból ezüstből felette nagy praedát tesznek, sok gazdag városbeli embereket nagy summában megsacszoltatnak; onnan Kis-Szeben városára menvén, mind azt mind több körül való kastélyokat és falukot felpraedálnak, elégetnek és számtalan sok marhákot elhajtának, s azt az egész földet elpusztítják bolondul, holott azok is mind magyarok valának szegények; s mi kárt tettek a németnek, ha a magyar a magyart praedálja s pusztítja?

De csakhamar kitelék Teleki generálisságának ideje. Mert Szathmár alatt oda veszté bolondul a sok szép hajduságot és a Debreczenből s Patakából oda gyült deáki ifjuságot. Ott is practicához fogott vala, azt tudta, az erdélyi urakra talál, és a szathmári commendánssal colludált, hogy a várat neki feladja. A commendáns napot praeficiál mikor menjen oda Teleki, azalatt a több officérek megérték a dolgot, a commendánst árestálják; a praefigált napra, mikor Teleki mint kész dologra menne, a német praesidium kijöve, s ott vágják le a szegény magyarságot, maga mégis elszalad és egy sárban dőlven a lova, gyalog esik, az egyik csizmája ott marada aranyos sarkantuval együtt, s gyalázatára a szathmári kapuban szegezék fel. Eleget mesterkedék, hogy ajándékért onnan levegyék, mind ott tarták, mig Erdély német keze alá esvén, ugy vevék le. Ilyen szép triumphusa lön Teleki Mihálynak a német császár ellen, a kuruczok Wesselényi Pált választák generalisoknak. Az is nyavalyás ott tekerge egy darabig közöttök, pusztitata, praedáltata. Azalatt gróf Tökölyi Imreh felnevekedvén, a kuruczok melléje állának, Wesselényi Pált Tökölyi elfogatja, generalisságától megfosztja.

Tökölyi Imrére kerüle a directio, addig keresé a magyar szabadságot, a mig utoljára pogány országban hala meg nyavalyás.

Már mind a fejedelem mind a fejedelem aszony nagy örömben valának [ifj. Apaffi Mihály utódul választatván]; és hogy a maga házát jobban stabilialja, a maga váradi szamonczáit kezdé a fejedelemaszony promoteálni, mint Inczédi Pált, Mihályt, Pétert, s többeket, kiket is nagy jövedelmes tisztekkel és szép jószágokkal megajándékoza. A szegény hazafiai már azoknak lábai alá tétetvén, és mint idegenek idegen országban, minden becsület tisztség nélkül házoknál ülven, az egész tanácsot az idegenek ellepték vala, mint Teleki Mihály, Naláczi István, Székely László; az egész fiscalitást Inczédi Pál dirigálja vala. Akármely nyomorult tetves bejött Magyarországból mindjárt talál vala promotiót magának; mint Vajda László is, kinek köntöse s mindene két forintot nem ér vala mikor Erdélyben jöve; Teleki Mihály recommendálá a fejedelem udvarában inasnak, onnan csakhamar postamesterségre promoteáltaték, mely első gradus vala az uraságra. Annyira is beszínlé magát a fejedelemaszonynál, hogy valamit az egész tanács elvégezett, egyedül elrontotta a fejedelemnél. És mintha nem lettenek volna Erdélyben értelmes okos hazafiai, kik közül a legalábbvaló tiz tizenkét Vajda Lászlónál is jobban tudták volna az ország dolgait véghezvinni, mégis azt a nyomorék embert kezdé a fejedelem mind a török császárhoz, mind a lengyel királyhoz, mind a német császárhoz jártatni követségre; ilyen despectusra jutottak vala a hazafiai. Annál soha életemben kevélyebb, negédesebb embert nem láttam, s a ki ugy megvárta volna a becsületet magánál nagyobb embertől is.

Erdély Habsburg-uralom alá kerül

1686. Második esztendőben Erdélyben nagy változások lőnek és keserves s emlékezetes példa, mert Teleki Mihály ördögi practicájával az erdélyi hadakat ártatlanul Szeben alatt levágattatá. Ugyanis, midőn a német császár oly szerencsésen hadakoznék a török ellen, Teleki Mihályt rá kezdék emlékeztetni ígéretere s fogadására, hogy már ideje volna effectuálni, és Erdélyországát a török birodalomtól elszakasztván, a német császár birtokában ejteni. Teleki pedig kiira a német generálisoknak, hogy noha ő kész a maga részéről mindent elkövetni a német hűsége mellett, s már a fejedelemnek is persvadeálta, de mivel az erdélyi hazafiai s az egész ország nem akar könnyen a török mellől recedálni, a török pedig közel levén Erdélyhez, ha

eszébe veszi hogy a német mellé akarnak állani, az országot könnyen elpusztíthatja, azért neki a teczik: hogy jöjjen be egy bizonyos ármáda, és kezdjék az országot ellenségesképen pusztítani s valami keveset az erdélyi hadakból vágjanak le, hogy így mind az ország megijedjen s könnyebben hajoljon, mind pedig a török előtt magokot menthessék, mintha kételenségből s nem jó akaratjukból állottanak volna a német mellé. Azért a derék ármádáról, ki már Budát obsideálta vala, general Scheffenberget, Veteranival együtt bizonyos regementekkel, és gróf Csáki Lászlót, ki Jediculából elszabadulván, s Erdélyben Teleki Mihály miatt bejöni nem mervén, a német császárhoz folyamodott vala, magyar hadakkal együtt beküldék Erdélyben, s Kolosvárhoz beérkeznek. Teleki Mihály, mintha semmit nem tudna a dologban, mindenféle parancsolatot ada ki, és az egész országot feles számmal felültetik, maga Teleki Szebenben ülven a fejedelemmel és több urakkal együtt; a tábor commendóját pedig Bethlen Gergelyre és Gyulafi Lászlóra bizzák. Én is akkor mentem legelsőben táborban, csak igen ifjacska levén.

Szintén ugyanakkor Hunyad vármegyére Tökölyi Imreh is a maga hadaival együtt bejött vala a török császár parancsolatából Erdély oltalmazására; sőt a császár egy kapucsi basát is küldött vala be Szebenben a fejedelemhez és országhoz; hogy noha Magyarországon is nagy táborot kellene a német ellen tartani, mindazáltal ha Erdély úgy kívánja, kész mindjárt negyvenezer hadat beküldeni, hogy a németet Erdélyből kiverjék, csak az ország, megemlékezvén arról, mely nagy nyugalomban volt mindenkor a török birodalom alatt, és mely kevés adót fizetett esztendőnként, a némettől el ne csábíttassék, ki is mely kegyetlenül és nagy saczoltatással szokott a maga alatt valókon uralkodni, példa Cseh és Magyarország, sőt Erdély is mindenkor elpusztult akkor, valamikor a német keze alá esett. Mind igazak valának a követ basa szovai, teczék vala is az ország rendének, de Teleki Mihály mind a fejedelmet eláltatá, hogy a török segítségét ne acceptálják, mert ha annyi sok pogányság bejö, megemésztik az országot, és sedes belli levén a haza a török s a német között, végső romlásra jut, s akármelyik fél triumfáljon, úgy tartja azután az országot mint fegyverével nyert jószágot s úgy bánik vele a mint akar. Így bolondítá meg Teleki az országot, s hamis hitben ejti. Azért a basának sok ajándékot adván, azt felelék: hogy hatalmas császár gratiáját alázatosan köszönik, de annyi sok ezer ember segítségére még most szükségeket nem látják, ha szintén a német bejött is,

vagyon még annyi fegyver Erdélyben hogy magoktól is resistálhatnak, s kiverhetik innen, vagy pedig pénzzel kitudják innen, addig munkálódnak; abban pedig hatalmas császárnak semmi gyanósága ne legyen, mert soha Erdély el nem szakad hatalmas császár köntösétől.

Épen pünkösöd első napján a szebeni mezőre szállíták az erdélyi hadakat; oda jöve ki nagy kevélyen s pompáson Teleki Mihály, s eljáván mind a sergeket, elválogata a hadakban, és egy részét Kálnoki Sámuel commendója alá adván, elküldik Hunyad vármegyében, hogy Tökölyt kikergesse az országból. Ki is elmenvén, és Tökölyt készületlen találván, mert tul Teleki Mihály megírta vala neki, hogy legyen vesztességben, az országtól semmi bántódása nem leszen, felverte, felesen levágotván a hadában, és minden szekereit, sok fejedelmi portékáit elnyeri, Tökölyi pedig maga lóháton kevesed magával elszalad. Más részét a hadaknak, a marusszékiet, kiknek kapitányok Gyulaffi László vala, és a fejedelem fizetett hadait Gyulaffi commendója alatt Kolosvár felé küldik, hogy már portázza a német ármádát; a több corpus, mintegy tíz [ezer] ember, Bethlen Gergely generálissága alatt marada, és mi azzal a haddal Szeben alól visszamenénk, és a harsági völgyben szállánk. Valának a táboron Macskási Boldizsár, ki vicegenerális vala, Dániel István, ki főtábornester, Gyerőfi György, több sok főrendekkel és nemességgel együtt.

Gyulaffi László elmenvén a hadakkal, nem tudván szegény a Teleki practicáját, ő ugyan valójában kezde portázni, és valahol afféle kóborló labanczokat kaphatott a falukban, megfogatta, mert edictuma vala hogy senkit le ne vágasson a német táborból; mindenütt mellyékesleg járt a német táborral, s közel szállott melléje, erős strázsát tartván szüntelen, hogy valami kár ne kövesse a keze alatt való hadat. A labanczok pedig minden falukon a hol eljötenek, szertelen károkat tettek, és foltonként hajtották el a szegény emberek marháit, mely miatt az egész ország igen irritálódék a német ellen, sőt a Bethlen Gergelyvel levő hadak szüntelen zugolódtanak, miért hevertetik ott hiában, miért nem viszik a német ellen, hogy megharczolnának vele s kikergetnék az országból. Nem is láttam egy hadnak is oly készségét s bátorságát a viadalra mint annak egyelsőben, és ha a Gyulaffival való corpussal conjungálták volna s a német ellen vitték volna, vagy mind oda veszték volna vagy a németen fortélyt ejtettek volna, annyira felindultanak vala. De Teleki Mihálytól Szebenből szüntelen jött az order mind Bethlen

Gergelyre mind Gyulaffira, életek fejek vesztése alatt hogy semmi hostilitást ne mutassanak a német ellen, mert rövid nap más- képen is kimegyen a német országból.

Már az ármáda Szeben felé közelít vala, ugy is akarja vala Teleki Mihály, minthogy még a török basa Szebenben volna, ott Szeben alatt veresse fel a Gyulaffi hadát, hogy maga lássa meg a basa a német mint bánik Erdélylyel. Azalatt szüntelen jár- tatta Serfenberg generált, hogy veresse fel a Gyulaffi táborát. Nehezen veheté rá magát a generális, nem akarván annyi ártatlan vért kiontani, de midőn látná, hogy magának az erdélyi politiának van arra kedve, Veterani generált bizonyos számu hadakkal expediálja, megparancsolván mindazáltal, hogy a mennyiben lehet, igen kimélve bánják a dologgal. A Gyulaffi tábora Szeben alatt levén, ebédre behivatja Teleki Gyulaffit s erősen akarja itatni, de nem akart, azután sok discursus után marasztani kezdi, ne menjen ki a táborra, háljon ott ben a városban, eleget nyughatatlankodott eddig; sőt a táborra is kiizen, hogy már ne féljenek a némettől, bátorságos helyen levén a város mellett, azért bátran levetkezhetnek s nyughatnak, senkitől semmit ne tartsanak. Azt pedig azért cselekeszi vala Teleki, hogy annál inkább megbizván magokat, készületlen találja nyavalyásokat az ellenség, Gyulaffit pedig azért nem akarja vala kibocsátani, hogy ott ne vesszen, mert reménség táplálja vala, hogy egyik leányát elveszi feleségül. De Gyulaffi László semmiképen ben nem marada, illetlen dolognak tartván hogy a had kin háljon s ő, commendáns levén, a városban hever- jen; kimegyen azért és a strázsokot kiállitván, maga is lenyug- szik, a tábor is, hivén a Teleki biztatásának, az eddig való szoros vigyázást elhagyván, a sok sonyoruság után levetkeznek, s bátran kezdenek alunni, nem tudván szegények, hogy sokan azon éczaka felmészároltatnak. Veteráni megindulván a német és magyar hadakkal, ujobban keményen megparancsolja mind német s magyar hadainak, hogy inkább csak ijesszék meg az erdélyieket, s még távolról kezdjenek löni hogy elszaladjanak, s ne is üzzék őket; de a németek is természet szerént gyűlölván az magyarokat, Csáki penig halálos ellensége levén az erdélyiek- nek, a vele való magyar hadak is haragudván hogy ugy nem kóborolhattak a Gyulaffi tábora miatt a mint akartak, nem tar- ták magokat az orderhez, hanem ellenségesképen ráütvén a táborra, felesen levágának benne, sokáig is üzték, vesztegeték nyavalyásokat. Nagy lárma érkezvén azért a táboron, nem tudván a szegény erdélyiek mi dolog, minthogy bátran levet-

kezve hevernek vala kalibájokban, egynehány százan ott veszének, s két halmot rakának a holttestekből; a német pedig nagy nyereséggel és sok praedával megrakodván, visszamene, Gyulaffi László elszalada.

Már mindenfelől égnék vala a kalibák, és a szegény futott népet kergeti vala az ellenség, kik közül sokan szebeni kapu felé szaladván, s éczaka a kapuk felvonva levén, ott vágatának le a hostátokban. A Szebenben levők is, nem tudván a dologban semmit, nagy bódulásban valának, és a szászok a bástyákra futván, a lövészerszámokat akarják vala kisütögetni a német ellen; Teleki Mihály nem engedé, azt adván okul, hogy éczaka bizonytalanul aranyozván, az erdélyiekben tennének több kárt mint a németekben. A török basa is felmenvén a bástyára, és látván a nagy veszedelmet, kontyát fejről levoná s a földhöz verte haragában, mert mint okos ember általlátta hogy csak practicából volna a dolog. Ugyanis miért nem verte fel a német, ha akarta volna, Kolosvártól fogva Szebenig az erdélyieket, hanem Szeben alatt, csak azért hogy látná a török császár követe, hogy erővel veszi meg a német az országot. Nagy busultában fordul Telekihez s azt mondja: «Te dolgoz e, kutya, hogy hatalmas császár vitézeit így vágattad le a németekkel; mi nem olyan bolond vagyok én, által ne látnám a te kutya practicádót, meg is tudom mondani hatalmas császárnak, mely igaz hivei vadtok.» Teleki megijedvén hogy kitudódott dolga, azon vala, megölesse a basát, de a több urak és a szebeni szászok meg nem engedék, hanem általkisérteték Havasalföldében.

Vala a fejedelemnek udvari papja Nagyari József, nagy tudományu s buzgó lelkü ember, a ki könnyen Ilyés proféta mellé beállhatott volna, és mint Jeremiás proféta Sedechiás király mellett, ugy gyötri vala magát szüntelen Apaffi Mihály mellett, a kit éppen mint Sedechiást a tanácsurak, ugy őtet is Teleki ott hordozná a hol akarná, és mint Sedechiást, ki hittel vala köteles a babilóniai királyhoz, hite ellen elszakasztának a tanács urak a babilóniusoktól és az aegyiptomi királyhoz hódoltaták, mely miatt mind maga mind országa elvesze: ugy szintén Apaffi Mihályt is a török császártól, kinek hűségére erős hittel vala obligatus, a német császárhoz hajtá Teleki. Ez a nagylelkü pap, elszörnyülködván a Teleki Mihály istentelenségén mint vesztette el a sok szép hadakat, a következő vasárnap felállván praedicállani, és textust vevén Jeremiásból cap. 31. «Olyan sárban ugrottatok, melyből lábatokot ki nem vonhatjátok,» olyan praedicátiót tön, valaki vagy akkor hallotta vagy

most olvassa, álmélkodhatik rajta. Az egész czéla a volt, hogy az ország hittel levén köteles a törökhöz, valámig a török oltalmazhatja, addig a töröktől el ne pártoljanak, mert Isten nevében esküdtenek meg a töröknek ha pogány is, és büntetetlen soha a hitszegést el nem szenvedé, melynek keserves ize mai napig is a magyarok szájában volna László király várnai mezőn való veszedelmével, kit a töröknek adott hit szegésért Isten mind táborostól együtt ott vágata le. Többi között azt mondá a praedicatióban: «Most, ugymond, senki nem mer ellenetek szólni (Teleki Mihályt értvén), mert mintha menykő hullana szavatok után, olyanok vadtok mikor megharagusztok, sőt minden emberek térd- főhajtással azt mondják nektek: «Méltóságos uram, méltóságos aszonyom»; de eljő az Isten ítélete reátok, megöl az Isten benneteket, s akkor ujjal fogják mutatni az emberek: «ez amaz átkozott hazájaáruló embernek a felesége, ezek amaz istentelen áruló embernek a gyermekei»; s szégyenleni fogja a posteritástok mely gyalázatos névvel nevezik őket; mert akkor minden embernek a szája nyelve felnyilik ellenetek, s ugy kiáltanak a posteritástokra: «Ezeknek az atyja árulá el az országot, eladá pénzért Erdélyt, s olyan sárban ugrata mindnyájunkot, a melyből már lábainkot ki nem vonhatjuk.» Azután ismét így szól: Mikor – ugymond – elvesze Lajos király Mohácsnál, a török császár eleiben hordatván a holttesteket, egy Szalánczi nevű gonosz practicus magyar ur holttestét megismervén, kezében levő pálczájával holttestének fejét megüti, s azt mondja: «ha te nem lettél volna, kutya, az a jámbor gyermek király nem fekünnék most halva.» Adná Isten, még veletek is ugy ne bánják az idegen nemzet.» Be is telek a pap profetiája Teleki Mihályon, mert azután négy esztendővel elvesze a törcs-vári harczon Teleki, s Tökölyi Imreh eleiben viteté a testét s azt monda: «Hej kopasz, kopasz, ha te nem lettél volna Erdélyben, nem esett volna az ország német kezében.» Utoljára azzal rekeszti be praedicatioját: «Te hamis hitű fejedelem, hamis hitszegő istentelen gonosz urak, az Isten általam nektek azt izeni, legyetek igazak az uratokhoz, a hiteteket kit a töröknek adtatok, meg ne szegjétek, mert különben elveszti az Isten mind a fejedelmet, mind az urakot, mind az országot.» Ennek az istenfélő papnak hallottam azután is olyan praedicatioit, kik ugyan meghasogatták a jólelkű embernek szívét, és a ki annak könyörgésén buzgóságra, praedicatioján igaz megtérésre nem indult, bár soha ne is ment templomban, de azzal Teleki semmit nem gondola; különben olyan világtól abstractus

ember volt, hogy két forintot meg nem tudott volna olvasni, sem köntösét, sem életét nem curálta, erővel vitte ki a felesége ebédre is a tanuló-házából. Egy temetés felett husz aranyat adtanak vala neki, beveti a zsebében, lyukas levén, a mint az uton ment, a fejedelem étékfogója kisérvén szállására, elhullogatott egynehányat benne, az étékfogó felszedi. A szállására menvén, mondja a feleségének: «Valami sár aranyok vadnak a zsebemben, vedd ki, lássad mit csinálsz vele.» A felesége megolvastván, tizenkettőnek találja, kérdi az urától, ha annyi volt, mondja: «én nem tudom mennyi»; az étékfogó megnevetvén magát előadja a nyolcz elhullott aranyat, s várja már, a pap ha vagy egyet ad belőle, amannak nem volt affélére gondja. Az étékfogó mond: «Uram, bár nekem is ad vala kegyelmed benne, mert megérdemleném.» Mondja a pap: «Vegyen kegyelmed benne a mennyit akar, én nem kapok rajtok.» Ugy ad a felesége egyet az étékfogónak belőle.

Ez a pap veje vala ama nagy hires tudós Tofeus Mihálynak, ki is sok esztendőig volt a fejedelem udvari papja, azután püspök is lön, de az kevély negédes ember vala (noha utoljára hoszas betegségben esvén, igen megalázta vala magát s Istenhez tért vala). Ennek is sok szép munkái vadnak, kivált a zsolttárok resolutioi, melyeket mikor praedicállott, a fejedelem-aszony gyors egynehány írót állítván a templomban, titkon ugy iratta le, azután maga revideálván, kinyomtatták, E jövendölte vala meg a magyarországi rebellionak tragoe-diáját, mert azt írja a zsolttárok resolutiojában egy helyen: «A magyar nemzet addig akarja a szabadságot keresni, ugy jár mint a teve, a ki elmenvén Jupiterhez, szarvat kér magának, azt sem adnak, sőt mind a két fülét elvágják.» Ez is eleget praedicállott szüntelen a Teleki Mihály sok practicái ellen, és ugyan olyan daraboson, hogy felállott az emberek haja belé, még sem orvosolható meg a sok istentelen practicát, a mint maga egy praedicatiojában panaszolkodik: Ha – ugymond – az Acháb palotájában praedicállottam volna azokat, a melyeket ebben a palotában már tizenöt esztendőktől fogva praedicállottam, ugyan istentelen ember volt Acháb király, de bizony meg tudtam volna téríteni, mert az isten egyszer fenyegeté meg Achábot a proféta által, mégis mindjárt zsákban öltözék; de az én praedicatioimnak csak annyi haszna, mintha borsót hánnék a falra. Azért jól látom, elveszt az Isten benneteket, s nekem is el kell vesznem veletek együtt; mert szent ember vala Jeremiás proféta, mégis a gonosz Sedechiás király miatt neki is

szegénynek el kelle veszni. Ne bizzál abban fejedelem, hogy te jámbor ember vagy s a keresztény világon is olyan hír van felőled, mert gonoszok, istentelenek a melletted való urak, s a te jámborsággoddal abutálván, minden latorságot véghez visznek, s bizony te adsz számot jövendőben Isten előtt róla. Ha fejedelemnek tartod magadot, azért adott Isten botot, fegyvert a kezedben, te igazgassad őket, ne ők hordozzanak tégedet a hol akarnak. Maga személyében, úgy teczik vala, jámbor ember volt Sedechias király, s mikor kivitték fogva a babiloniai király idejében, magok a zsidó aszonyok mentették, hogy minden rossz dologra az urak vették rá; de a neki semmit nem használa, csak kitolyák a szemeit, s úgy hala meg rabságban. Te is úgy jársz, fejedelem, az urak latorsága miatt» stb.

De visszatérek a honnan divertáltam vala. A német ármáda kihivattaték Erdélyből, mivel már a Lotharingiai herczeg Budát obsideálta és erősen vitatja vala, vala penig hire hogy a fővezér igen nagy erővel jöne segítségére, azért hogy a keresztény tábor is jobban resistálhasson a pogányságnak, együvé akarák magokot gyűjteni.

Erdélyből még ki nem ment vala a német ármáda, és mi, mikor felverték a szegény marusszékiet, Bethlen Gergelylyel Harságnál táborozunk vala; a mely casus után úgy elkedvetlenedék az erdélyi nagy tábor, s úgy megszegék minden bátorsága, hogy minden ember a szaladásról gondolkodott inkább mint a harczról. Bethlen Gergely, hogy rajta is a ne essék a mi Gyulafin, csuda formán kezdi alá s fel hordozni táborát, soha egy éczakánál többször egy helyben nem háltunk, úgy keringtünk az országban keresztül kosul, a Szakadát erdején egy héten négyezer mentünk által Görgény vidékére. A had azonban csak szöktön szökött haza, elunván a sok haszontalan tekergést, és megirtózván Teleki Mihály practicájától, mint vágatta volna le a szegény erdélyieket, magokot is féltvén ha úgy járnának. Utoljára igen kevesen maradánk Bethlen Gergely mellett, és mikor negyedikszer által akarna a Szakadát erdején menni, a székely hadak félreállának és nem akarának vele elmenni, és ha csak egy hadnagy lesz vala velek, ott rut dolog is következék vala. De a hadnagyok és a nemesség, tartván a jövendőtől, készek lőnek Bethlen Gergelylyel elmenni, ő penig a somlyai katonákat küldvén a székely hadakra, mihelyt puskázni kezdenék a székelyekre, mint olyan fő nélkül való had, confundálódék s az erdön általmenének, de azon éczaka mind egyik elszökének haza, csak az hadnagyok s mi egynehányan nemességül

maradánk mellette. Más nap azért Bethlen Gergely minket behivatván sátorában, s reversálist vevén tőlünk, hogy mikor a fejedelem ujobban parancsolja, felülünk, haza bocsáta. De Teleki Mihály a haza szöktekben sokakat megfogata s megsacszoltatá, mintha ő rajtok mult volna el hogy a németet ki nem verték az országból, holott bizony ő érdemlette volna meg, hogy karóban vonták volna annyi sok száz ártatlan ember halálaért.

De már a dolgok sulyosodván, és két fegyver közé tétetvén Erdély, mivel az ország mindenkor egyben nem gyülhetne, a tanácsi rend pedig nem akarna magától olyan nagy dolgokhoz szólani, hogy jövendőben is ha mi következnek a hazára a tanácsot ne okoznák, a státusok negyven személyből álló deputatiot rendelének a fejedelem és tanács urak mellé, kiknek bizonyos fizetést rendelvén az ország jövedelméből, authorálá az egész ország őket, hogy valamit concludálnának, az állandó lenne. Ez is Teleki factioja vala, mert az országgyűlésében többen levén a státusok, olyan szabadon s olyan nyilván a mit akart volna Teleki véghez nem vihette volna; de a deputatióra a kiket akara, olyanokat választá, s többire olyanokat kik Teleki Mihályhoz obligátusok valának, és azokat könnyen minden dologra ráhajthatta; rá is hajtá, s az országot a német császár kezében ejté, mint alább megértjük.

Ebben az esztendőben is [1687], a mit régen keresett sok practicáival Teleki Mihály, a fejére telék a szegény országnak; a mitől eleve féltették, és hogy abban ne essék az ország, azt munkálódni kívánván, azért a nagy jóért Teleki Mihály practicája miatt elveszének amaz igaz hazafiai Bánffy Dénes, Béli Pál, Bethlen János, abban a nagy labyrinthusban fővel esék belé mind a fejedelem mind a haza. Mert a Lotharingiai herczeg a szakmári commendánst Hussint és egy német secretáriust Tilt küldvén be a fejedelemhez, Radnóton valánk akkor Telekivel s a fejedelemmel, titkon, az ország hire nélkül, Teleki Mihály által a fejedelemmel ugy concludálnak, hogy őszszel quártélyban bejőjön a herczeg Erdélyben a császár ármádájával; de semmi conditiókot amaz sem proponála, a fejedelem is a maga részéről nem kívána akkor. Hussin visszamene, a secretárius a fejedelemmel marada; Radnótról menénk Ebesfálvára, onnan penig Szebenben. Már a herczeg Erdély felé megindult vala, azért a fejedelem Bánffy Györgyöt expedialá a herczeghez az ország nevével, két fejedelmi öltözetben levő paripákat küldvén a herczegnek ajándékban, melyeket Teleki adott vala ezer

forintért. Bánffí György elmene, de mivel a fejedelem azt kívánja vala, hogy az ármáda pénzén quártélyozzon Erdélyben, a herczeg megharaguván, ugy tettetí vala magát mintha Szebent obsideálná, a hová már a fejedelem és az ország főrendei gyűltenek vala. Teleki Mihály, politíája szerént, a bástyákon az ágyukot tisztíttatni kezdé és az obsidiohoz készülni, és azt kívánja vala, mind a magyarok mind a szászok egyben esküdjenek a város oltalmazására. De a városi tiszték és lakosok, a kik a fejedelem lágsága miatt Teleki Mihálytól, Mikes Kelemen-től és más uraktól annyira opprimáltattak vala, hogy már soha tovább nem győzhetnék, bizván ahoz, hogy ha német keze alá esik az ország, jobban leszen állapotjuk, megízenék Teleki Mihálynak: hogy a magyarok viseljenek gondot magokra, mert ők bizony a magok városokot sem a fejedelemért, sem a magyarokért obsidio alá nem ejtik. – Már a herczeg Balásfalvaíg eljött vala, azért ujobban Bánffí Györgyöt postán oda küldik a herczeghez, hogy akármí conditiókkal accordáljon. Accordála is tizenhárom száz ezer rhénes forintokban, és hogy huszonöt regement német szálljon quártélyban, az erdélyi városokban s várakban penig német praesidium szálljon be [oct. 27 d.].

Soha könnyebben sem pogány sem keresztény egy ország-hoz s olyan könnyen nem juta, mint akkor a német Erdélyhez, egy korbácslás nélkül fejet hájtának. Mert hogy ne szóljak a több erősségekről, csak az egy Szeben városát a míg megvette volna a német, bizony sok ezer kalapnak kellett volna elhullani; akkor penig a herczeggel való ármáda olyan igen elnyomorodott, sonyorodott, éhezett, betegesedett vala, százanként döglöttek mindennap, felejtette volna bizony a szebeni obsidiót. Bánffí György bejöve Szebenben, megízenvén a herczeg: a fejedelem az urakkal együtt menjen Fogarasban, mert Szebenben németek szállanak. Mi nagy confusioval, a fejedelemaszony nagy jajgatással, kijövének Szebenből Porumbákra, onnan Fogarasban, a német penig beszálla Szebenben, Kolosvárra és több helyekre; azolta ki sem mene onnan. Fogarasból hordák minden héten Szebenben a fejedelem szekerein s szekeres lovain nagy öreg átalagokban a pénzt, míg a tizenhárom száz ezer forint kitelék; vala még akkor a szegény országnak pénze, de bizony nem hiszem, ha most egybenolvasztának is a mennyi ember Erdélyben van pénzekkel együtt, hogy csak hatszáz ezeret is kisüthetnének.

1688. Már generál Caraffa Magyarországban Eperjesen és

Cassán szörnyü irtóztató Lanienát vitt vala véghez [febr-május], mert noha a magyarok Cassa megvétele után a császár hűségére redeáltak vala, de az a kegyetlen tyrannus general a jámbor Leopold császár akarata ellen a rebelliónak indítóit s eszközeit kicirkálván, a császártól adott grátiájok ellen megfoghatja és szörnyü kinokkal, mint a barmokat, Eperjesen, Cassán felmészároltatja, ott levén akkor Bálinit Zsigmond, kit a fejedelem küldött vala hozzája, tudván hogy ő jőne be erdélyi generálisságra. A megöletett szegény magyaroknak minden jovokot, jószágokot confiscáltatá; soha a pogány kegyetlen Néro császár is olyan rettenetes kinzásokat nem cselekedtetett. Eperjesről lejövén Debreczenben, noha azok a nyavalyás debreczeniek semmit a császár ellen nem vétettek, sőt mind töröknek, németnek, erdélyi fejedelemnek egyaránt adóztanak, azokat is pogány módon megsacszoltatá, és valakinél pénzt érzett, fejét vizes istrángokkal megtekergetvén, addig kinzotta, mig a micskéjek volt, kivette. A honnan is felette nagy kincset gyűjte magának, nem mervén senki ellene szólani, mert a jámbor császárt arra vette vala, hogy egész plenipotentiája legyen Magyarországbán s Erdélyben, és maga is a császár ne szóljon keresztül az ő dolgában, mert ő mindeneket a császár jóvára cselekeszik. Teleki Mihály megértvén, mint bánék Caraffa a magyarokkal, és Erdélyben akar jőni, szörnyen elijed, és ha lesz vala hová, elébb is állott volna Erdélyből. De a törökhöz nem mer vala menni, tudván vétkét, sem Lengyelországban, mivel a német confoederatusa vala; azért szokott practicájához nyúla, és a vejét, Vay Mihályt kiküldé Caraffához, két ezer aranyat küldvén ajándékban neki, hogy engesztelje meg, igérvén arra magát, csak Caraffa jöjjön be Erdélyben, meglátja micsoda hasznos szolgálja leszen a császárnak. Caraffa megizené neki: mikor Erdélyben bejő, meglátja akkor mint fogja Teleki magát viselni, ő is a szerént alkalmaztatja magát.

Bejövén Caraffa Szebenben, megizené a fejedelemnek, hogy Telekit küldje oda conferentiára. Soha Teleki egyezer ugy meg nem ijedett mint akkor; azért elbucsuzván mind a fejedelemtől, fejedelemaszonytól, feleségétől, gyermekeitől, s testamentomot tevén, mintha meg kellene halni, kiindulánk Fogarasból, s Porumbákra menénk hálni. Örültének azalatt a kik baráti nem valának, hogy most egyczer megesik a jégen, mert már Bethlen Gergelylyel is felbomlott vala a barátság, nem levén szüksége Telekinek Bethlen Gergely szolgálatára Béli Pál romlása után azért semmiben hajtja és szüntelen mortificálja vala. Porumbák-

ról hajnalban megindulván, reggel mintegy nyolcz órakor közelítünk az város Szeben felé, Gyulaffi László s Apor István levén vele. Hát már ott, Homostorfí [hammersdorfi] hegyen áll két lovas compánia, kit Caraffa Teleki Mihálynak való tisztességtételre expediált vala, maga adjutantját Klökkesperget (ki azután generál lön s nem régen hala meg Erdélyben Kolosváratt) küldvén ki hintájával együtt élönkben. A ki is leszállván a hintóból, eleiben futa nagy reverentiával Teleki Mihálynak, s így köszönté: «Gratus adventus Excellentissime Domine Generalis.» Teleki is megbátrodék, mert addig olyan volt mint az agyonütött, s kezén tartotta hogy Caraffa megöleti, és az adjutantnak visszaköszönvén, mindjárt egy Ugrai nevű inasát onnan visszaküldé a feleségéhez, hogy megmondaná: ne féljen, mert nem úgy van a dolog a mint ő gondolkodott. Az inas jól jára: egy tizes aranyat adának Fogarasban öröm-mondásaért.

Teleki beülvén a Caraffa hintájában az adjutánttal együtt, bemenének Szebenben a szállásunkra, a két compánia német épen addig kísérvén, és mindjárt nagy guárdiát rendelének a kapuban. Kevés vártat mulva más hintót küldé Caraffa s ebédre felviteté Telekit, Gyulafi László s Apor István is felmenvén; ott asztalhoz ülének, jól lakának, minket is inasokul valóban megitatának finum tokai borokkal. Asztaltól felkelvén, csak ketten, a két ur, külön házban menvén, sokáig beszélgetének egymással. A szállásunkra visszajövé, estve későn szövétnekekkel, egy zöld posztó nuszttal bérlett török mentében hát ihol jó Caraffa generál; lefuta eleiben a grádicson Teleki, felmenének, ott is négy óráig csak ketten beszélének. Más nap reggel Caraffa nagy haraggal azt izeni az adjutanttól: miért nem jöttek el a több urak is, azért elküldjön, huszonnégy óra alatt Fogarasból az urakat mind oda hozassa, mert az ördögök elszaggassák őket, ha úgy nem bánatik Teleki Mihálylyal, példa lesz örökké Erdélyben. Elijed Teleki, postán ir az uraknak, mindjárt jöjjenek, a fejedelmet is megijeszti, ha az urakat ő nagysága el nem küldi, Caraffa a fejedelmet is megfogatja. Más nap az urak mind oda jövének; Caraffa behivatván őket, proponálja, hogy a császár hűségére megesküdjenek és a török Portától elszakadjanak. Nehezen menének rá hogy hiteket megszegjék, kivált Bethlen Gergely csak resolválta magát, inkább megöleti magát mintsem a Portának adott hitét megszegje: de megijesztetvén Caraffától, hogy addig Szebenből ki nem mennének, csak meg kelle eskünniek a császár hűségére; Teleki legelől csakhamar oda sujtá. Azután a szegény fejedelemre

is rá küldvén Caraffa, neki is csak deponálni kelle a homagiumot Fogarasban.

Mihelt az urak beesküvének, hát közel sem úgy beszél Caraffa mint annakelőtte, sőt az urakat megvendégelvén, úgy egybenszűrte a levelet Teleki Mihálylyal, hogy a szemünk láttára még a fejét is csókolja vala Telekinek, a több generáloknak, mint Piccolomeni (kinél életemben pompásabb embert nem láttam, mind köntösében, asztalában, udvarában, lovaiban), Veteráni, Pacce s a többinek recommendálván, micsoda érdemes ember s mely igaz hasznos szolgálja volna Teleki Mihály a császárnak. És nem sokára a császár nevével egy asztali készülülethez való gazdag argenteriat küldte ajándékban Teleki Mihálynak, melyet én is láttam, és tizenkét ezer forintra becsültenek. Ilyen olcsón adák el a szegény Erdélyországát. Teleki Mihály is a maga szállására ebédre hívá mind a generálokat és pompáson megvendégelé. Így menénk vissza Szebenből Fogarasban.

Jól jut eszemben, estve mikor a vendégségnek vége lön, Pataki István a Kolosvári professor, a ki kedves embere vala Teleki Mihálynak, sokszor keményen megintette sok dolgairól, a mint én az ágyban legyeztem az urat, ott ülven az ágy előtt székből, Pataki azt mondja neki: «Miért kelle, uram, kegyelmeteknek eladni a szegény országot, és mind magokat, mind a fejedelmet hamis hitben ejteni? Bizony számot veszen még az Isten kegyelmedtől. Jobb lett volna kegyelmeteknek vagy rab-ságot szenvedni vagy meg is halni, mint szántszándékkal ezt cselekedni.» Teleki nagyot sohajta s azt mondja: «Vaj ki könnyű kegyelmednek, Pataki uram, így viz partjáról beszélni a vízben haló embernek; de ha kegyelmedet is olyan próbára rándítanák mint engemet tegnap, megválnék, ha olyan resolute beszélene. Ha vétettünk is, jobb volt a két gonosz közül kisebbiket választani, mint az egész országot veszedelemre vetni, mert ez a német fegyverre hánta volna az ország népét ha mi be nem esküdjünk, s török uram, a bestye pogány kurva fia, nem vette volna el rólunk.» Pataki István azt feleli: «Lássá, uram, kegyelmetek, de non sunt hacienda mala ut eveniant bona.» Teleki megvonogatja szakállát s monda: «Vagy bonum vagy malum, abban bizony benne vagyunk, Pataki uram.»

A több városokban már a német praesidium beszállott vala, csak Brassóban nem; oda is akarván azért collocálni Caraffa, beizen, hogy szállásokat készítsenek mind a városon mind a fellelgvárban. A szászok nem örömet hallák, és noha a városon való quártélyt könnyebben megengednék, de a várat semmi-

képpen nem akarják, s megizénék Caraffának, készebbek meghalni, mintsem várokat idegen nemzet birtokában bizni; ha quartély kell, elég tágas a város, elfér ott a német had. Azalatt a község neki zendülvén, noha mind a tanács mind a papok, látván hogy haszontalan minden dolgok, mert már az egész ország behódolván a németnek, Brassó magára nem resistálhatna, a községet szép szóval, könyörgéssel csendesítenék, mind hiába lön; sőt magoknak tiszteket válogatván, Medvés Jánost és Czako Ferenczet, a fellegrát fegyveres városi emberekkel megtöltik, a lövészszámokat elkészítik, sok élést, bort hordatván fel a várban, obsidióhoz készülnek, és nagy háboru támad az egész városon, Háromszékről is nem mervén a székelység Brassóban bemenni a popule zendülése miatt. Caraffa megértvén a dolgot, Veteráni generált két regimenttel commendérozza Brassó alá; Teleki Mihály is, mint erdélyi generál a székely hadakkal oda megyen. Löttek erősen a várból, de kárt nem tettek. Csináltak vala egy sánczot is Bolonyán felyül a Csiga hegyén, volt ötszázig való fegyveres ember benne. Caraffa megparancsolta vala Veteráninak hogy fegyverre hányassa a szászokot, de Veteráni ijeszteni akarván inkább mint bántani, harminczig való németet küldé a sánczra, kiket meglátván a szászok, kifutának a sánczból, s mind levághatják vala a németek, nem bánták, csak kifoszták köntösökből, fegyverekből. A fellegrátban penig két bombát vetette be, megijedének ott is a szászok, feladák a várat, Veteráni praesidiumot szállítván be mind a várban mind a várospan, és az oh Brassáikot felpraedáltatván, visszamene. A fejedelem penig, Caraffa intimatiojából, commissariusokot küldvén Brassóban, a kik inditói valának a dolognak, megfogdosák, törvényt látának reájok s fejeket szedék, s karóban rakák szegényeknek fejeket kit pelengérben kit másuvá, noha azért halált nem érdemelnek vala, mert hütösök nem voltak azelőtt a német császárhoz, s a magokét másnak könnyen nem akarták adni, ki condemnálhatta volna azért; mégis megkelle szegényeknek halni. Így járnak azok, a kik a közönséges dologért fegyvert kötnek, magoknak kell elveszni miatta, s a popule penig békével marad.

Thököly Imre fejedelemsége

1690. A török Porta, látván, Erdély már elszakadott tőle és a némethez hajlott, s a német császár hadai praesideálták is a várokat, és minden esztendőben a német ármáda kész

quártélyra jó be Erdélyben, s tavasszal jól megnyugodva s elkészülve menne a campániára: azon tanácskozik, hogy visszafoglalja Erdélyt; és mivel az erdélyi urakra haragudt, nem is bizhatott hozzájuk, Tökölyi Imreh penig mellette a hivségben megmaradott, az erdélyi fejedelemséget neki conferálja, botot, zászlót küldvén szokás szerént s felkaftányoztatván és egy török szerdárt rendelvén melléje, bizonyos számú lovas és jancsár török s tatár hadakkal, a tatár hám kisebbik fia személye szerént ülvén fel mellette, a havas-alyföldi vajdának is megparancsolá, hogy minden hadaival együtt Tökölyi Imreh segítségére elmenjen.

Minekelőtte Tökölyi bejőne, Apaffi Mihály fejedelem hirtelen megbetegedvén, harmadnapra meg is hala Fogarasban [april. 15d.]; mert a felesége már azelőtt másfél esztendővel megholt vala. Halálának okáról sok hir vagyon; ki guttaütésben mondja hogy megholt, ki penig hogy Teleki Mihály étette volna meg méreggel; én bizony nem tudom mint esett. Az ugyan kétség kívül van, hogy a fejedelem látván, már a német az országot megvette, a várokat, városokat praesidiummal megrakta, az ország népét szörnyüképen adóztatja, a sóaknából, harminczadokból, aranybányákból penig majd semmi jövedelme nem jőne a háború idők miatt, a fiscális jószágokat a mellette való urak, mint Teleki, Naláczi, Székely László, Inczédi Pál s több hasonlók annyira kicsalták vala a kezéből, hogy többire a fiscalitásnak csak a galléra maradott vala kezében; arról is gondolkodván, hogy maga öreg ember, a felesége megholt, a fia nevetlen, az urak nem igazak hozzája, holta után egész háza felfordulna: ilyen dolgokon való törődési miatt busulván s szomorkodván, egy ideig az elméje megbomlott vala; hat hétig nem szólt senkinek, még enni sem akart, hanem szüntelen csak járt elé s hátra a palotájában, s nagyokat sohajtott. Az urak eleget biztaták, vigasztalták, nem volt haszna; utoljára egynehány zsacskó pénzt minden nap eleiben vittének, mintha uj uj zsacskó pénzek volnának, s eleiben tették. «Kegyelmes uram – ugymond – ezt a pénzt most hozta Apor István a harminczadokról; ezt a pénzt a sóaknából hozatta Inczédi Pál; ezt a pénzt ez s amaz udvarbiró küldötte; mit busul Nagyságod, mikor elég pénze vagyon?» Lassan lassan ugy kezde észére jönni, s kigyógyulni abból az imaginatioból; azután penig szüntelen a házassághoz volt kedve, hol Mikó Istvánnét, hol Vér Györgynét, mindenik igen szép özvegyaszony vala, akarván elvenni feleségül. El is vette volna valamelyiket, de Teleki Mihály nem

engedte, a kitől már utoljára annyira félt, hogy ha valaki más beszélt is a fejedelemmel, mind vigyáztatja ha nem jó e Teleki Mihály, s ál ajtókon mentek is fel hozzája a kikkel beszélni akart, hogy Teleki meg ne tudja.

Igy hala meg a jámbor Apaffi Mihály, ki papnak lett volna alkalmasabb mint fejedelemmel; nem volt neki semmi gondja az ország dolgaira, ha valami dolog occurált is, csak azt mondotta: «Lássák az urak ő kegyelmek, a mint Teleki uramnak teczik.» A vadászatot szerette s gyakorlotta ifjuságában, gyönyörködött igen az órákban, melyek sokféle formára csináltatván, renddel állanak vala a házában; mindenkor azok körül pepecselt, egyébkor vagy olvasott vagy könyveket fordított, lovakra, fegyverekre, köntösökre, oeconomíára, mint férfi embernek nem volt semmi inclinatioja. Mind asztalára, udvarára a mig éle, a felesége visele gondot; ha még sokáig él vala felesége holta után, bizony még a sem marad vala mit egyék, mert ha valaki csak ebédre hitta is, tiz tizenkét ház jobbágyot kicsalt a kezéből. Az urak valamire akarták rá vették, nem is mene soha egy fejedelem alatt is annyi sok istentelenség véghez Erdélyben, mint az ő idejében, s ám el is veszték az országot az ő lágysága miatt. Almakerekén, a maga jószágában, az Apaffi familiának temetőhelyében temeték el. Mihelyt meghala, Naláczi, Teleki, Inczedi Pál a mi belső értéke pénze marada, eltevék láb alól s magok között feloszták, a fiának marada, kinek minden uton módon nagy gazdagságot szerzett s hagyott vala a fejedelemszony. Efféle keresetnek nem szokott örülni a posteritás.

A fejedelem holta után, mivel a fia, noha választott fejedelem, de igen ifju vala, Status Consiliumot erigálnak Teleki Mihály praesessége alatt, hogy a dirigálná az országot, s annak neve s pecsété alatt mennek vala ki az expeditiok. Teleki pedig már arról gondolkodik vala, hogy erdélyi fejedelem lehessen, és az ifju Apaffit háladatlanul kicsinálja a fejedelemségből. Azért Nagy Pált, ki kedves embere vala, azután jó hazafia válék belőle, titkon a német császárhoz felküldé, hogy ott a fejedelemséget neki sollicitálja, assecuralván a ministeriumot, hogy a német császár hűségében conserválja az országot. De Isten már megelégette vala az ő sok factioit, a mig Nagy Pál visszajöve, elvesze Teleki Mihály.

Már a Lotharingus herczeg commendója alá a francia ellen a regimentek többire mind felmentek vala az Imperiumban, Magyarországbán maradt armádának a török ellen Badensis herczeg Lajos rendeltetvén mezei főgenerálisnak. És mivel hir

vala, hogy Lándor-Fejérvár visszavételére a török nagy erővel jőne, Badensis herczeg oda siet hogy a töröktől megoltalmazza; Erdélyben pedig hét regiment marad generál Hajszler commendója alatt, kiknek hármát Vaskapunál hagyá vigyázni, négy regimenttel pedig maga Háromszékre a Bozzára jó táborra, megértvén hogy Tökölyi Imreh Havas-alyföldén által akarna jőni be erdélyi fejedelemségre. Az erdélyi hadaknak egy részével Gyulafi László Badensis herczeggel elment vala, a többit pedig mind vármegyékről mind a székelységről felültetvén, Macskási Boldizsár commendózza vala, míg maga is Teleki Mihály, noha nem jó kedvéből, de Hájszler parancsolatát vevén, nagy későre a táborra jöve. Én is akkor a táboron voltam.

Szörnyű rendkívülvaló árvizek lőnek szerte szélyel az országban, kétségkívül praesagiáltak a sok idegen hadaknak Erdélyre való jövetelét. Mikor egynéhány hétig a Bozzán táboroznánk, Törösvaránál is levén a marusszéki hadakban: Tökölyi Imreh nem a bozzai utra, hanem törösvári ut felé indula, és beküldvén egy rész hadát az törösvári sánczban levő németekre, a marusszékiekkel együtt levágatá s dissipálá. Szintén estve felé kártyázik vala generál Hajszler, Norcher, Magni generálokkal és Doriával, ki főcolonellus vala, s a kalapját amazoktól elnyert tallérral arannyal félig megtöltötte vala; oda hozák a híret. Azért mingyárt ordert adván ki, az egész német magyar tábor megindula, és éczaka általjövén Nyén felé Szent Péterhez szállánk; ott keveset mulatván, sebes ügetést nyargalást épen Törösvárához vinek bennünket; nagy örömmel s bátran mennek vala mind a németek mind magyarok. Ott megszállódván, egynéhány nap mulatánk; nappal is vigyázván, de éczaka mindenkor csak közel más más helyre szállván, az elhagyott táborhelyünkön pedig nagy tüzeket rakván, hogy inkább az ellenség éczaka fel ne verhetne bennünket, nappal pedig Törösvarán általmenvén a mieink, amonnan is kijövén, szüntelen ellenkeznek vala.

A havas-alyföldi vajda alattomban correspondentiát tart vala generál Hajszlerrel, és minden intentióját Tökölyinek megírta s hadainak számát, s jovalja vala, hogy olyan kevesed magával ne álljon harczot, mert ők sokan volnának. Ugyanis a négy regimentben két ezer ember alig vala, gyakran meg is olvastam compániánként; a Bozzára, bereczki passusra Csikban, a tábori bagázsia és más helyek mellé sokan elcommendiroztatván a regimentekből. De Hajszler bizván a németnek eddig való szerencséhez, és más generáloknak példájára vigyázván,

kik kevés haddal gyakran nagy török erőt debelláltak vala, kivált generál Veteránit akarván aemulálni, ki Szeged alatt két lovas regimenttel és ötszáz labanczczal három izben többet hatvan ezer töröknél megvert vala számtalan nyereséggel, mind penig a székelység, még akkor hires levén hadakozásra, felesen levén azok vele a táboron, elvégezé, hogy Tökölyivel megütközzék. Teleki Mihály is oda, Töröcsvárához érkezvén, Hajszlernek intimálja vala, ne harcoljon meg, hanem szálljon el előle, s hivassa maga mellé a Vaskapunál levő regimenteket, ugy coniunctis viribus, a várakból lövészszámokat is hozatván a táborára, mert két kicsiny toroczknál egyéb nem vala, próbálná meg a had szerencsáját. Hajszler maga tanácsát elegendőnek itélvén, ott, Töröcsváranál vigyáztat vala, hogy ha Tökölyi beindul, a szoros helyeken eleiben állván, könnyen profligálhatná, a minthogy ha arra jó vala, ott rajta is veszti vala.

De Tökölyi Imreh is tanult hadviselő ember levén, nem vala bolond hogy olyan szoros helyekre jöjjon; azért practicával élvén, és a havasokon való ösvényeket titkon megjárátván, a havas-alyföldi vajdát (kit nem szeret vala) hadaival és a törökökben is ott hagyván, s megparancsolván, hogy mig ő visszajő (nem aperiálván senkinek mit akar, csak a török szerdárnak), addig szüntelen ellenkezzenek a németekkel: oly kietlen helyeken s ösvényeken, meredek hegyeken szállítja be harmad napig táborát, a hol soha lovas ember s talám gyalog is nem járt, és csak egy egy lovas ember mehetett el, s térdén mászván s a lovak farkára fákot kötvén, ugy ereszkedtenek be szép csendesen a tágas völgyekre. Ebben Hajszler semmit nem tudott, mert noha mint okos hadi ember, tudakozódott, ha van-e másutt közel olyan hely, a hol az ellenség bejöhethetne; de senki nem gondolván hogy azokon a meredek hegyeken fegyveres nép bejöhethetne, assecurálák a generálist, attól ne tartson. Szintén délután 21-dik augusti, mi lóháton ülven, a generálok penig Telekivel együtt a töröcsvári kőszikláról nézvén mint ellenkezik a két féle had, Zernyest felé való strázsák, kikre már a Tökölyi hadának előljárói reá ütöttek vala, hirt hoznak, hogy bejött az ellenség az országban. Mindjárt conturbálódék Hajszler, és jelt adatván trombitával, mind német magyar hadakat nyargalást kezdének bennünket vinni Zernyest felé. Mikor Tohán felé mennénk, hát már a tatárok meggyujtották a falut, s szörnyüképen ég. Vala a táborunkon egy havas-alyföldi boér, Balacsán nevű, ki Sorbán vajda leányát vette vala, s a vajda halála után Constantinus Brankován tétetvén vajdává, attól való féltében mind feleséges-

től Erdélyben futott vala, és a német császárnál azt jártatja vala, ha ötet havas-afyföldi vajdának beküldené a császár, a töröktől elszakasztaná az országot s a császárnak hódoltná; meg is vala parancsolva Hájszlernek, hogy bevigye. Ugy is vala a szándék, ha Tökölyit megverhetjük, bemenjünk, de nem akará Isten; minket verének meg a harczon, a szegény Balacsán is ott vesze, felesége, fia mai napig is itt Brassóban bujdosnak a Sorbán vajda fiával együtt és feleségével. Ez a Balacsán, két zászlóalja magyar és oláh jó vitéz katonái levén maga fizetésén, Hájszlerrel elkérezék, hogy az égető tatárokat kihajtsa a faluból. Hájszler elereszté; el is mene, bátran megellenkezék velek, s levágtván benne, a faluból kikergeté. Már látjuk vala a Tökölyi táborát, mert Zernyesten felyül mind rendelt sergekben állanak vala; Hájszler is elrendelé a német hadakat, és két jezsuita levén, azok companiánként imádkoztaták, s egy-egy feszület levén kezekben, elől mennek vala, ott is veszének; de egy reformatus pap levén a táboron, a pallost ránta, s úgy mene velünk az ellenségre, el is szalada békével. Azonban a szél épen szemben fuván a regimentekkel, oldalaslag fordítá Hájszler őket; akkor ha nem tudta volna is Tökölyi mennyin vadnak a németek, még a kornyétákat is megolvashatta. Elöl állnak vala a német hadak, a hátok megett pedig az erdélyi hadak. Tökölyi a maga hadait megindítá Zernyest felé, s a sík mezőre rendben állítá. A székely hadak csak magoktól Jézus nevét kezdvén kiáltani, egyenesen az ellenségre akarának menni, noha még messze valának; Teleki elé nyargalván, egyben szidá őket, ugy csendesedének meg. Bolondság is lön a könnyü hadat hátul állítani, mert ha neki viszik vala elsőben, a mig oly nagy fervorral valának, alkalmasint megkopiázzák vala török uramat. Hájszler a mi sergeink elében jöve monda deákul: «Majd kegyelmeteknek szép mulatsága leszen, meglátja kegyelmetek, a török mint elszalad, nem állhatván meg a mi tüzönköt, kegyelmetek osztán Isten hírével úzze vágja, s ha megtalálják kegyelmeteket nyomni, ne jöjjön egyenesen a regimentek eleiben, hanem oldalaslag, én esmét visszaverem a törököt.» Teleki pedig elkezdé: «Jó vitézek, erdélyiek, most az ideje, hogy a mi felséges császárunk hűsége mellett vitézül harczolván, magunknak s maradékunknak állandó nyugodalmot s szabadcságot nagy dicsérettel szerezzünk, s házunkot, feleségeinket, gyermekeinket a török rabságától s annak a gonosz Tökölyinek tyrannusságától megoltalmazzuk, mert különben ha nem forgódunk, örökös jobbagységban esik még a posteritásunk is; soha a német a töröknek Erdélyt nem

engedi, levén Magyarországon nagy erős ármadája, a ki mindjárt benyomul s a törököt kiveri. Hogy pedig én rám senki ne panaszkodjék, ország generálisa levén elbűttem, im ezt a fejtér szakállamat ide kegyelmetek köziben hoztam, s kész vagyok itt is meghalni.»

Tökölyi azonban ilyen practicát cselekedék: bal kézről a mi hadunknak vala egy csereklés hosszan elnyúlt oldal, a mellett feles tatárokat s kuruczokat küldé a mi jobb szárnyunkra hogy megkerítsen bennünket. Hajszler eszében vevé, Doriát hat compániával expediálja a tatárok ellen, Teleki is tizenhárom zászlóalja székely hadat Henter Mihály (ki Háromszéken vicéje vala, gonosz factiosus lator ember, és ki Teleki Mihályhoz való biztában még a háromszéki főrendeket sem becsülé vala, s míg a Bozzán táboroztunk, számtalan nemes és lófű mentségeseket tartván, kik óról óra sok pénzt fizetnek, magának felette sokat gyűjtött vala, még sem lön soha Isten áldása a házán, most is Rákóczi Ferenczcel oda van a kuruczságra) commendója alatt elküld Doriával. A tatár studio megszalad előttök, amazok örömben kergetik s éppen a török álló seregig behajtják, oda is rekedének, vissza nem jöhetvén helyekre. Mert épen akkor látván a török s Tökölyi hogy a németek bal szárnya meg-ritkult a compániák elmenetelével, nagy sűrű roppant sereggel, harminczkét zászlót hozván elől, könnyen voltak hat ezeren, nagy sebes nyargalással szemben jövének; kiket közel várván a német, noha csak két lineában állanak vala, olyan emberül excipiál lövéssel, hogy kilencz zászlót olvasék meg a ki egyszersmind a földre borula, török is, a mint azután hallottam bizonyosan közel két százig való elhulla; de a többi, a holttesteken általjövén, a lineákon általmene és a németet megbontá. A székelység meglátván hogy a németen általjött a török, még csak kópiát sem emele, hanem rettenetes zugással megszalada, a német is eszében vevén hogy fut a székelység, ő is nyomulni kezdé. Már generál Hajszler is elszaladott vala, a török a szaladó németeket s székelyeket üzvéen s vágván; a mely hat compánia német pedig Doriával elrekedett vala, a töröknek egész bal szárnya körül fogá. Doria egyben vevén a kevés hadat, ex desperatione olyan harczot tarta majd egy óráig, hogy semmiképen anynyi ezer török, tatár, kurucz meg nem bonthatja vala. Hajszler békével eljöhet vala, de meglátván a hegyről mely vitézül harczol a Dóriával elmaradt had, szégyennek tartván a futást, kevesed magával a harczhelyre vissza mene, ott el is fogák a tatárok, minekutána a sok nyargalóczás miatt mind

maga mind lova ellankadott vala. Doriával való companiákat is utoljára megbonták, és levágának felesen benne, de a többi sohol meg nem szakadozván s erősen puskázván, harczolva eljövének békével. Doriát is a tatárok elfogák, meg is korbácsolák keményen, lófark közé kötvén kezét, s úgy nyargalóczván a tatár vele együtt. Tökölyi pénzzel váltá mind kettőt magához s tisztességesen tartá. Ott vesze Norcher generál, nagy kövér ember vala; Magni pedig sebben esvén s úgy szaladván el, itt, a Barczán, Hermány nevű faluban érkezék, ott a szászok rá ismervén, becsalák a castélyban hogy eldugják, s agyonverék nyavalyást, s fizetének is egynehány ezer forintot érette. Balacsán is elesék a harczon, a fejét a havas-alyföldi vajda elütteté, s beküldé Constantinápolyban a töröknek. A török tisztek közül sok agák hullának el, a szerdárral együtt.

Itt lön veszedelme Teleki Mihálynak is, mert a kedves Kálmán nevű lova, kit mindenkor utolsó szükségére tartott, igen bátor tanult lábás ló vala, a harczhelyen levő buza kalandyában megbotolván, leesék lovastól, a törökök superveniálván, nem tudván kicsoda, mert fekete köntösben vala, a fejedelmet gyászolván, a földön rutul kezét, orczáját egyben vagdalák, meg is lövék, úgy hala meg, a testét megfoszták. És mikor más nap a több holttesteket fosztogatnák, már vala hire hogy Teleki Mihály elesett, Tökölyi kiküldé Komáromi Jánost (ki Teleki secretáriusa levén, ott a harczon esett vala rabságban) maga embereivel, hogy keressék meg a testét; sokáig meg nem ismerék az orczáján levő rut sebek miatt, hanem mivel a súly miatt a fogai mind kihullottak vala, a szájában benyulván s fogait nem érezvén, úgy tudák meg hogy Teleki Mihály teste. Tökölyi maga ingét, lábravalóját adatván a holttestre, és közönséges koporsót csináltatván, elküldé feleségének Görgényben. Eleget mocskolódtak a holttestével az uton, a mely posta szekereken vitték, azok mellett való emberek. Így fizete meg Isten neki is az erdélyi urakon való sok practicájaért, kiket az országnak nagy kárával s romlásával elveszte, így telék be rajta Nagyari pap profétiája.

A harcz után Tökölyi, brassai praesidium ellen Szent-Péteren gyalog kapitányát Daróczit hagyván feles hajdukkal bloquádára, a több hadakkal szálls Földvárhoz, onnan regalisokot küldvén ki országgyűlésére Fejérvárra, de ismét megváltoztatván, Keresztény-Szigethe-re rendelé, megparancsolván, a hadak Erdélyből mind felüljenek s oda jöjenek. El is jövének igen felesen, mind a székelységről, mind a vármegyékről. Azalatt a kuruczok, tatárok, törökök kiszéledvén az egész országra,

számtalan praedálást, pusztitást cselekedének; a havas-alyföldi vajda hada is számtalan ménest, marhát takarita ki Erdélyből Havas-alyföldében.

Már Gyulai Ferencz, Daczó János, Macskási Boldizsár és sok erdélyi főemberek, az egész nemességgel együtt Tökölyi mellé jötenek vala, csak az urakban egynehányan levén az ifju fejedelemmel Kolosvárott, és onnan postán kiküldöttek vala a Badensis herceghez, kérvén, az országban jöjön be. Tökölyinek penig az erdélyiek jovalják vala: hogy minden dolognak hagyjon békét, és a hadakkal Vaskapuhoz menjen le, ott levő három regiment németet dissipálván, menjen Lándor-Fejérvár felé, ott coniungálván magát a fővezér táborával, Badensis herceg táborát szorítsák sánczban, és profligálván, azután szerencsésen instelláltathatja magát az erdélyi fejedelemségben. Bölcs és hasznos tanács vala Tökölyi Imreh részére, és ha azt követte volna, az erdélyi fejedelemséget birhatja vala, mert Badensissel alig volt tizennyolcz ezer német. De a Tökölyivel levő magyarok, mint Sándor Gáspár, ki főgenerálisa vala, haszontalan büszke, negédes, sánta ember, Petróczi István, Nemessányi Bálint, Madács Péter s mások, eláltaták Tökölyit, ne hidjen az erdélyieknek, mert azok ki akarnák tudni szép szín alatt Tökölyit, hogy azalatt a német ármadát bevehessék; hanem instelláltassa magát elsőben a fejedelemségre, azután is kimehet a fővezér táborára. Így veszték ki Tökölyi kezéből a dolgot. Azért a maga embereinek tanácsokat követvén, és hadaival Roszcsürhöz menvén, onnan 21-dik septembris megindula, az erdélyi hadak mind a Keresztényszigeti mezőben lóháton ülven, ott nagy pompával, dob, trombita, sípszó, puskaropogás alatt a templomban fejedelemségre inauguráltaték, megesküvén a conditio szerént az országnak, és pompás vendégséggel, a havas-alyföldi vajda is jelen levén, nagy örömmel eltölték azt a napot. Itt azt observáltam, hogy mind Sándor Gáspár mind Petróczi István, nagy szakálok levén, elborotváltatták, s Tökölyi instellatiojára úgy állottanak elé; de maga tanult róka levén, s a világi dolgok változását előtte forgatván, szakálát el nem borotváltatá, úgy álla elé; amazok penig mikor azt gondolák, hogy már vége van bujdosásoknak, akkor esének ujjabb nyomoruságban.

De Badensis herceg sem aluvék, hanem Tökölyinek Erdélyben való irruptioját s Hajszler rabságát megértvén, oda hagyá Lándor-Fejérvár oltalmazását, feljebb becsülvén Erdély recuperálását, különben is az ő részére jól esett a Tökölyi bejövetele, mert

kevesed magával levén, a baromi török erőttől opprimáltatott volna. Azért egyenesen Erdély felé indula, és hogy a fővezér eszében ne vegye hogy a sánczból kiment, holmi beteg és haszon-talan hadat hagyott a sánczban. Nem is vette addig a fővezér eszében Badensis eljövételét, mig Erdélyben jött [sept. 24d]. s Tökölyit kikergette.

Hajszler penig és Doria, jó darabig levén Tökölyi rabságában, olyan conditiokkal bocsáttatá el, hogy hét ezer forintot, egnéhány száz vég hadak számára való posztót adnának, és hogy Tökölyinét [Zrinyi Ilonát] is a császár bécsi árestumból bocsátatná el; melyet mind véghezvivén, Hajszlernek nagy kedvessége levén a német udvarban, mert hires vitéz generál vala, megszabadulának; de Doria bús gondolkodó ember levén, csakhamar meghala. Bélét itt temeték el Fejérváratt, a testét, mivel nagy familiából vala, felvivék Németországban. Kemény, kedvetlen, magyargyűlölő ember vala nyavalyás.

A haldokló Erdély

1692. Tökölyi Erdélyből való kiűzetése után, noha mindjárt az öreg fejedelem halála után a császár az országot megkináltatta vala, hogy ha kedvek leszen hozzája, az Imperiumbeli statusok közé Erdélyt incorporáltatja, és a minemű privilégiummal élnek az Imperium vasallusi, Erdélynek is olyanokat adat. De a mi uraink a török birodalom alatt levén már sok esztendőttől fogva, nem értvén mit teszen a vasallagium, noha Bethlen Miklós a felső országokban járván, s expertus levén az Imperium dolgaiban, hittel is erősitené, hogy soha annál jobb állapotot maga is az ország nem kívánhatna, a mivel a császár kinálná; mert a nem jobbágyság volna, a mint az erdélyiek magyaráznák, hanem bizonyos conditiok alatt a római Imperiumhoz való szoros kötelesség, melyet praestálván az ország, az Imperium is minden erejével tartoznék minden szükségében Erdélyt megsegélteni, s akármi ellenség ellen mint az Imperium tagját meg is oltalmazni. De soha az erdélyi urakkal el nem hitetheté, s így veték ki bolondul a kezekből a szép szabadságot. Azért is a császár látván hogy nem kell a jó, bizonyos punctumokból álló diplomát küldé az országnak, mely által és a mely szerint a császár birodalma alatt igazgattatnék Erdélyországa; és mivel ifju Apaffi Mihály választott fejedelem még gyermek állapottal vala, az országnak is ugy tezcván, megparancsolá a császár,

hogy gubernátort válaszszanak mig felnevelkedik Apaffi Mihály. Fogarasi gyűlésben azért szabados vox szerint választaték Bánffi Dénes fia Bánffi György, több vox menván rája mint a többire, és azután a szebeni gyűlésben lejövén a császártól confirmációja, ott meg is eskütik, és tanács urakat is tesznek melléje: Bethlen Gergelyt, Haller Jánost, Bethlen Eleket, Gyerőffi Györgyöt, Bethlen Miklóst, Naláczai Istvánt, Toroczkai Mihályt, a szász nátióból is kettőt. Ugyanakkor küldte le a császár mind a gubernátornak, erdélyi magyar generálisnak, cancelláriusnak és thesauráriusnak s a simplex tanács uraknak való instructióit, melyekre meg is esküvének, és a gubernátor minden expeditiókat maga neve s pecsété alatt expediáltat vala, a törvényes processusbeli expeditiók is mind a szerint folynak vala, és mint szintén a régi fejedelmek, az egész országban úgy parancsola, s hajtotta is valóban a jövedelmet magának, Biró Sámuel levén secretáriusa. A lón harmadik forma directió Erdélyben az én időmben, és a Consilium Status aboleáltaték.

De már az erdélyi pápisták látván, elkölt a reformatus fejedelmek igazgatása, és hogy a római császár pápista, a magok religióját Erdélyben promoveálhatják, külön kezdének szakadozni a többi religióktól, azt kezdék praetendálni, hogy a mely articulusok az Approbata és Compilata Constitutiókban beirattak eleitől fogva a jesuiták ellen, az Erdélyben lakozni szokott pápista püspök ellen, egy szóval a catholica religio ellen, azok inperpetuum tolláltassanak, és a minemü liberum exercitiummal élnek a reformátusok, ők is hasonlóval élhessenek, mind Kolosvárátt, mind Fejérvárátt, ben a várban az ő számokra templomok adattassanak, mind a tanácsban, mind a törvényes táblán, mind a városokon való tisztségekben egyenlő számmal legyenek a reformátusokkal. Vala sok egyéb hasonló törvénytelen kívánások is, de mind a reformátusok, mind a több religiók, tudván, hogy azok az articulusok közönséges ország végezésével concludáltattak, s úgy irattak be, és ha azokban az articulusokban ország közönséges végzése nélkül kitörölnek, azon az uton minden törvényei Erdélynek felfordulnak, mert azokat az articulusokat az ország mindenkor nagy consideratióval iratta s gyűjtötte egyben, és örökösöknek rendelte, hogy azok legyenek fundamentális törvényei az országnak, melyek szerint a haza dolgai igazgattassanak; kivált a jesuiták proscriptioja az egész országnak megmaradására szereztetett vala, magok is az erdélyi pápisták, együtt a több religiókkal akarták s jovallották, keserves példa forogván akkor előttök, Báthori Zsigmondot mind orszá-

gostul mely szörnyű veszedelemben ejtették vala a jesuiták, hogy többször is olyan nagy gonosz ne következék a házára, azért proscibálták vala. Mind ezeket noha eléggé remonstrálák a pápistáknak, nem lőnek contentusok vele, hanem a császár udvarát sokszor busíták; de akkor semmit egyebet nem vihetének véghez, hanem a diplomában csak az engedteték meg, hogy Fejérváratt a Báthori Christóftól építettett puszta templomot a pápisták magok költségeken építsék meg, ugy Kolosvárátt is a mely háznál eddig cultusok volt, ott is építsenek templomot, a tanácsban s tábla fiai között is egyenlő számmal legyenek.

A diploma tizenhatalcz punctumból áll: 1) Apaffi fejedelemségéről való assecuratio, ha arra való leszen; 2) hogy több pápista szerzet be nem jó Erdélyben, azokon kívül kik eddig ott voltak; 3) a régi fejedelmek, királyok donációinak confirmációja; 4) az Approbata Compilata Constitutióknak, a szászok municipale jusának confirmációja; 5) a bevett szokásoknak, törvényes processusoknak eddig való szabadságának confirmációja; 6) mindenféle tisztségekre hazafiainak állittatása; 7) a notán és magvaszakadt juson acquirált jószágoknak hazafiainak való adattatása; 8) a fő tisztségekre való candidatiók modalitása; 9) a tanács, tábla, ítélőmesterek felállitása; 10) minden esztendőben országos gyűlések és törvényes octávák folytatása; 11) az erdélyi gubernátor hivatala; 12) esztendőnként való ország contributiója, békeségnek idején ötvenezer tallér, háboruság idejében négy százezer német forint; 13) az accisák tollalása; 14) a székely natio immunitatiója; 15) szabad kereskedés megengedése; 16) az arendákról való donatiók confirmációja; 17) az Erdélyben lévő német praesidium reformálása; 18) a szász natió levő postálkodásnak, ingyen való gazdálkodásnak tollalása.

Bizony gyönyörűsége diplomája vala, és merem mondani, a bécsi udvar soha nem is violálta volna, s nagy boldogságban s békeségben élhattünk volna mellette, de a három natiók között való sok controversia, a négy religiók között való sok competentia szolgáltatata alkalmatosságot annak a szent diplomának eversiojára. Addig kezdék, ki egy ki más felé huzni vonni, magyarázni, erőszakkal tekerni, addig küldözének egymás ellen követeket a császár udvarában, s magok kívánák, sollicitálák, hogy a diplomát a császár némely részében változtassa meg, magok járák hogy Apafi Mihály fejedelem ne legyen: ám ki is csinálák szegényt a fejedelemségből, a diplomát kifordíták, s

magunk lőnk okai a magunk veszedelmének, mint ide alább meglátjuk a maga helyén.

Midőn látná Bánffí György, a fejedelem már annyira felnevekedett, és oly szép prudentiája vagyon, hogy már alkalmas a directióra, féltvén, a gubernátorság kezéből kiesik, addig tanácslá alattomban a fejedelmet hogy már jóvát kívánja, rá vevé a házasságra [Bethlen Elek lányát vette el], s azzal rántá ki a fejedelemséget kezéből; holott a bécsi udvarnak az vala intentiója, hogy vagy a császár leányi közül egyiket adják neki ha pápistává leszen, és Erdélyországát dos-ában neki conferálják, vagy ha vallását nem változtatná, egyik reformatus imperiumbeli elector vagy fejedelem leányát szerezzék neki, s már a Brandenburgus elector, ki azután Prussiai királyságra emelteték, oda is szánta vala egyik hugát; s bezzeg ugy, én is mondom, mind az erdélyi fejedelemség, mind a reformata religio mai napig jó státusban maradott volna. Nem akará Isten, könnyü volt azt a gyenge ifjat elcsábitani, holott ha jó lélekkel szerették volna a közönséges jót és hazájokat, ha szinte maga akarta volna is az a goromba ifju fejedelem, nem kellett volna megengedni, hogy a császár hire nélkül megmátkásodjék; de örökké így volt az Erdélyben, s a miatt veszett el az ország, senki nem vigyázott a publicumra, hanem csak a magok privátumát forgatták s keresték; azonban a publicum elveszett, a privátum is utána sülyedett.

A kézfogás meglőn, meg is esküvének, azután leülénk asztalhoz, vigan lakának a többi, de az én uram [Apor István] s Bethlen Miklós felette nagy conturbációval valának, láttam hogy mindenik könyvezett asztalnál. El is lopák az uramnak szép óráját, kit Eszterház Ferenczné küldött vala ajándékban; kivevé asztalnál, nézze meg hány az óra, elkérék tőle mások, rendről rendre asztalnál addig nézegeték, a bizony csak oda marada valamelyiknél, soha rá nem találánk többször. Mindétig rá emlékezem arra: más nap jó reggel felülénk az urral hintóban hogy Keczére menjünk, monda nekem: emlékezzék rá kegyelmed, öcsém uram, adja Isten, bár én hazudjak, de Apaffí Mihály az erdélyi fejedelemséget tegnap az ágy alá nyomta, soha többször elé sem veszi, adjon számot Isten előtt a lelke, a ki cselekedtette vele, ezt országostul megsiratjuk.

Juniusban menénk a fejedelem lakadalmára Balásfalvára. A hidnál vontak vala sátorokat, oda mene ki a fejedelem paripán a mátkája eleiben. Nagy szomorán valának mind Bethlen Miklós, mind Apor István, Alvinczi Péter s mások, kik nem jovalják vala azt a házasságot. A hidtól bejövénk Balásfalvára,

ott pompásan lőn ugyan a lakadalom, de nem fejedelmi módon. A táncz között, mikor a fejedelem tánczolna a mátkájával, Apor István mindenkor feláll vala, Sárosi Jánosék s a többi veszteg ülnek vala, én is ott állottam a hátok megett. Mondja Apor István Sárosinak: Sógor, miért nem becsüllitek meg a fejedelmet, hogy felállanátok előtte? azt mondja nagyon Sárosi: Eb álljon fel ő kegyelme előtt, elugrotta bizony a fejedelemiséget. Mindgyárt eszében vevé a lakadalom után a szegény Apaffi Mihály, hogy ebül van a dolog, mert a gubernátor nagyságolni sem akará, sem a praecedentiát neki nem engedé, noha azt gondolja vala Apaffi, ha ő erdélyi urnak s kivált Bethlen Gergelynek leányát elveszi, minyájan mellette lesznek s a fejedelemségben manuteneálják, az udvarban is arról biztaták mind míg a dolog megforra, azután mind elállanak mellőle; a gubernátor inkább szeretvén hogy ő egyedül parancsoljon az országban mintsem más neki, a több urak is, kezeken levén még akkor a kolcs, generál Veteráni is jámbor ember levén, semmi directioban magát nem elegyítvén, azt gondolják vala, mind lesz ugy továbbra is, s ők a mint akarják, ugy folytatják az erdélyi dolgokat, s veszik a hasznot. De közel sem ugy lőn, mert Rabutin [generális] bejövén, csakhamar kivevé az urak kezéből a pálczát, s dobszóhoz tanitá ur uramékot; akkor már örömet kapnak vala a magyar fejedelmen, de elugrották vala. Az udvar is megharaguván Apaffira azért a házasságért, mivel magok is az urak nem akarák, hogy fejedelemség alatt legyenek, a diplomának Apaffi fejedelemsége iránt való czikkelyét falban rugák, Apaffit felvitették mind feleségestől Bécsben; ott renunciálni kelle a fejedelemségnek, s az austriai házra transferálni, német köntösben öltöztették. Azolta távulról nézi mind hazáját mind jószágát, a szép kövér vitulusért sovány Imperii Principis titulust adának neki; most már herczegelik, még sincs semmie, bezzeg több vala a mig csak nagyságolák. Ilyen jó hazafiakot tartott Erdély mindenkor a maga romlására. A bécsi udvart senki nem okozhatja, mert ha magok az erdélyi urak ki ne jáczák a fejedelemséget Apaffi Mihály kezéből, maig is ben ülne a székbén; de nem volt olyan bolond a császár is, hogy erővel adja nekik a jót, mikor látná hogy nem kell magoknak; ha nem kelle nekik, kelle másnak, tudja is hasznát venni.

Már annakelőtte esztendővel a császár parancsolatjából Bécsben erdélyi Cancelláriát erigáltak vala, Kálnoki Sámuel, ki azután gróffá lőn s nem régen hala meg, választván az ország közönséges voxal vicecancelláriusnak, mert a főcancellarius

Erdélyben resideál vala, Bethlen Miklós. A religiok között való egyenetlenségért penig mindenik religioból egy egy secretáriust s egy egy cancellistát rendelének, Szentkereszti András a reformatusok, Henter Benedeket a pápisták, Simon Mihályt az unitáriusok, és Brassai Czakó Györgyöt a lutheránusok. Ezek egyczersmind consiliáriusi is valának a Cancelláriának, kiknek nagy fizetést is rendelének, melynek egy részét a fiscalis jövedelmekből, a más részét az ország contributioiból deputálák. Ugy menének fel Bécsben, azolta ott resideálnak. De a pápisták vevén eszekben, hogy Szentkereszti András tanult expertus és ismeretes ember levén az udvarban, mivel azelőtt is lakott ott fen, Henter Benedek pedig jámbor együgyü ember, és így a magok religiojok dolgát úgy nem promoveálhatják Henter Benedek által Szentkereszti miatt, addig practicalódnak, Henter Benedeket lehozák onnan, és mivel nem találának egyéb praetextust, azt ígérék Henternek: a Csiki főkirálybiróságot neki adják. Apor István levén akkor mind főkirálybíró mind kapitány Csikban, megíratá a Csikiaknak, gyűljenek egyben, s válaszsák Henter Benedeket, mert ő másnak nem cedálja, csak Henternek. A Csikiak elsőben jól cselekedének, mert mivel a főkirálybiróság szabad választásában állott örökké a székely nationak, vox szerint választák Lázár Ferenczet. Apor István megértvén, szörnyü szitkokkal levelet irata Sándor Jánosnak, Thamás Deáknak, Csató Jánosnak s a több tiszteknek, hogy mingyárt kihányatja tisztségekből ha nem revocálják a választást, s Henter Benedeket nem acceptálják. Azok a rossz gazemberek megijedének, a székely natio nyilván való szabadságának sérelmével, újabb székgyűlésén felrugák Lázár Ferenczet, s Henter Benedeket választák. Holott olyan privilegiummal oltalmazták a székelyek mindenkor azt a szabad választást, hogy noha Apaffi idejében Teleki Mihály az egész országot egybengázolta s hódoltatta vala, mégis soha az udvarhelyszékiek Gyulai Ferenczet nem acceptálák főkirálybírónak (noha maga Teleki Mihály személye szerint akarja vala introducálni, azt gondolván, senki nem mer ellene szólani), azért, hogy a fejedelemtől elsőben sollicitálta, hanem nagy gyalázzal csaknem hasadván meg mérgében, re infecta visszamene Gyulai Ferenczcel együtt. Ne kárhoztassuk tehát mi a bécsi udvart, mert bizony magunk rontottuk meg a magunk szabadságát elsőben, s úgy adtunk okot az udvarnak is minden rossz dolgora. Henter Benedek ilyen illegaliter beállítatván a királybiróságban, a pápisták nem találának magok közül erdélyi igaz hazafiát

kit Bécsben secretáriusnak küldjenek, noha bizony valának akkor is köztök capax személyek; hanem a diploma ellen, egy Fiát János nevű idegen embert, ki Bécsben lakott s Erdélyhez semmi relatioja nem volt (noha quondam az eleje Caránsebesben lakott, s onnan származott volt be Hunyad vármegyében), csak azért, hogy Kollonics cardinálnak kedves embere vala, azt obtrudálák, hogy annál inkább a cardinális protectiojával Szentkeresztin triumphálhasson. Ám bizony szép nyereségünk is lón miatta, mert mind a diplomát, mind az haza fundamentalis törvényt kiforgatták Fiát által a jámbor császárral, mint ide alább a maga helyén leirom. Mégis a császár vétkes, hogy a diploma a maga erejében meg nem maradt; nem a császár bizony, hanem az erdélyi nyughatatlan emberek elméje lón az oka.

Ugyanaz időtájban, noha mind a haza törvényében világos articulusok voltak, mind a diploma arra mutat, hogy az erdélyi tisztségekre hazafiai promoveáltassanak, azzal nem gondolván, a harminczadokra, sőt a zalaknai kéneső és abrudbányai aranybányákra idegen incorporatus jószágatlan oláhot, örményt, görögöt állítanak tisztségre, csak azért, hogy azok pénzzel vásárolták s bővön fizettek az officiumért. Ebben penig legkiváltképen vétkezék az uram Apor István és a gubernátor Bánffi György, kik nem vigyázzván a haza törvényére s a következő rosz consequentiákra, minden ördög tojta görögöt felfogának, s a jó fizetésért azokat tevék rationistáknak, arendátoroknak, udvarbiráknak, dézmásoknak, mint Rácز Istvánt, Pani Stephánt, Grammatica Györgyöt, Görög Pétert, Dobra Angyalt s többeket, az igaz hazafiai távul nézvén, hogy az idegen rosz emberek töltöződnek az ország szép jövedelmével. Mi lón a gyümölcse? Mikor azután a camerális commissio bejőne, s a sóaknákra német cameráriusokat rendelne, az ország panaszlana az udvarban hogy a diploma ellen volna azoknak az idegen tiszteknek tétele, olyan választ adának: ha nem teczett a diploma ellen való dolognak, mikor magatok oláhot, görögöt tettek a harminczadokra, aranybányákra, holott meg volt tiltva törvény és articulus szerént hogy a bányákon még csak jární se legyen szabad feje vesztése alatt afféle személyeknek, miért láczik most diploma ellen lenni az országnak, ha német tisztek lesznek, kik akárhol is a keresztény világon elébbvalók az oláhoknál, görögöknél. Így rontók meg azt a czikkelyét a diplomának magunk akkor is, azután a többbit rendről rendre.

De a gubernátor sem uralkodhaték egyedül sokáig a mint

elkezdette vala; mert a tanács urak megirigyelvén állapotját, s hogy őket nem becsülné, s az ő akaratjok nélkül valamit akarna megcselekednék, Bethlen Miklós Bécsbe felmenvén, az udvarnak intimálni kezdé: már a fejedelemség cessálván, nem szükség a gubernátorság is, s nem illendő hogy az expeditiók s commissiók Bánffy György neve s pecsétje alatt expediáltassanak. Az udvar azért a császár képére meczett pecsétet küldvén le, megparancsolá: hogy minden expeditiók a császár neve alatt folyjanak, és hogy Gubernium erigáltassék, kiknek egyenlő authoritasok voxok legyen, s a mit azoknak nagyobb része elvégez, a vétessék expeditióban. Azolta ugy is lőn; a gubernátori név rajta marada ugyan a gubernátoron Bánffy Györgyön, de minden authoritas nélkül, csak olyan lőn ő is mint a többi közül egyik, s megszünék a sok haszonhajtás.

De szükség megtudni, a jesuiták mint származtak be ujobban Erdélyben, noha annakelőtte is, a fejedelmek idejében, nyilván, szokott köntösökben nem mervén bejöni az ország kemény végezése ellen, hol katonaköntösben, hol az erdélyi secularis paterék köntösében sokan jöttek be. Ilyen vala Vizkeleti Zsigmond kolosvári, és Baranyai László fejevári papok, mindenik factiosus gonosz practicálódó, és a mi religionkot halálban gyűlölő s üldöző emberek. Ezek látván, már a császár fegyvere Erdélyben meggyükerezett, és Apor István nagy urrá lett, azt kezdék munkálódni, hogy a jesuiták szabadon bejöhessenek, és a mely residentiákat birtak annakelőtte Báthori Zsigmond idejében, mint Fejevárat, Kolosvárat, Udvarhelyen s másutt, occupálhassák; Apor Istvánt elaltaták, mely nagy és kedves dolgot cselekednék Isten előtt ha azt véghez vinné, s minden bünének bocsánatát s üdvösségét megnyerné. Apor István ira mindenfelé a ministereknek, de mig Kinczki éle, semmit nem efficiálhata; Kollonics succedálván, az eleget munkálódék, soha a császárt rá nem veheté, mert azt mondja vala a császár: «Mi hit alatt adtunk Erdélynek diplomát, hogy oda több szerzeteseket nem küldünk azoknál, kik addig köztök voltak, az ő törvényeket is azon diploma által confirmáltuk, mely szerint örök átok alatt onnan a jesuiták proscríbáltattak, lehetetlen, hogy hitünket megszegjük.» A cardinál azt felelé: «Felséges császár, engedje meg hát felséged, hadd én magamtól küldjek be oda a jesuitákban, hiszem ha senki nem szól ellenek, ugy felséged meg nem sérti a diplomát.» A császár rá hajol olyan formában, próbára beküldé Kollonics őket; bár csak valaki contradicál vala ellenek a három religio közül,

mindjárt vissza kell vala menniek. De a gubernátor féltvén tiszttségét, a több uraknak kevés gondjok levén az Isten dicsőségére, senki egyet sem szóla. Így ronták meg akkor is magok a diplomát, és az Approbata Constitutiokban a jesuiták ellen iratott erős articulásokot. Mert a jesuiták, azt tartván, a ki hallgat megegyezni láttatik, szép csendesen beülének Fejérvárra, Kolosvárra, Udvarhelyre, sőt azután sok színes mesterséggel Marusvásárhelyre, Szebenben, Brassóban, Fogarasban s több helyekre betevék magokat, fel is fordíták mind a politiát, mind a reformáta ecclesiákat.

Rettenetes portiózás vala a szegény országon a tájban. Mert noha a Diploma szerént hadakozás idejében négy százezer rhenensis forintot kell vala adni Erdélynek, de bizony három négy annyit is adott egy esztendőben; mert kapu szám után, holott a boldog időben elsőben huszonöt pénzt fizettenek, azután nevekedvén a háborus állapotok, tiz, husz, harmincz forintra, de soha többre a török birodalom alatt nem hágott vala a contributio: már akkor csak kész pénz három négy száz forint, buza százhusz köből, zab háromszáz köből, széna ötven hatvan szekérrel, husz negyven ötven mázsa kapuszám után repartióltaték; ugy annyira, hogy computatis computandis, ezer forintra felment egy kapuszámnak esztendőnként való contributiója. A mellett, a regimentek alá s feljáván az országban, valamit consummáltanak, a mind semmiben tudódott; tábóri szekereket is minden esztendőben négy öt százat kelletvén a szegény országnak maga költségével állítani, azok is mind szekerestől mind marhástól minden esztendőben oda maradtanak. A regimentek pedig quártélyban szállván, a szegénységen ingyen élődtenek, kivált az officialisok, s a portiójokot pénzül extorqeálták a szegénységen; mikor a commissariátuson való computusra elé kellett menni, erőszakos attestatiókat vontak a szegénységtől, s azokat tolyták elé; ha ezer erdélyi ember megesküött is a maga sok kárai mellett, melyet a német tiszték cselekedtenek, nem volt semmi haszna, mert egy alávaló furier vagy quártélymester eléállott, s annak a szavának több hitele volt ha mi károkat producáltak is a commissariátus eleiben, és nem tagadhatták, az officialisok addig szemtelenkedtenek, mig csak el kellett engedni, vagy ha valamit detraháltak is a regimentek fizetéséből, soha a kárvallott szegénység semmi refusiót nem vett, mert a székek vármegyék tisztjei emésztették meg. Emlékezem rá, az ur Apor István levén főcommissárius, mikor a computuson ülnék, egy német kapitány ellen sok panasz lón, s ötven német

forintot detrahálni akarnának a maga portiójából; ott kezdte csaknem sirva könyörögni hogy engednék el. Az uram szólítá Gazda Mihályt, a ki komornyikja vala, s megparancsolá, hozzon ötven forintot elé; eléhozá, mondja az ur a kapitánynak: a magyarok között szégyenlene egy gróff mint kegyelmed így koldulni ötven forintért; azért, hogy én a szegénység kárát condonáljam, nincs hatalmamban, hanem ihol a magam pénzem-ből kegyelmed helyett megfizetek. A gróff megköszöné nagy szubmissioval, s azon a computuson a több német officérek nem is szemtelenkedének annyira. Nagy szenvedésben valának a szegény nemes emberek, mert csak azoknak a jószága adózott, a huzta a közönséges terhet, azokon volt örökké a marsus és a quártély; az urak a magok jószágait oltalmazták, a quártély alól eximálták, a jószágokon levő rovatelokot magok lerótták. Nem volt kinek panaszlani, csak nyegtenek s az égre fohászkodtanak. Az executor németek a szegénységet csigázták, kinozták, kötözték, verték, sós vízzel itatták a pénzéért. Uj-Egyházszékben egy szegény ember elunván a sok kinzást, azt felelte a németeknek: Ahol, ugymond, üssétek el a fejemet s a véretem vegyétek el, mert én egyebet nem fizethetek, vagy ha a nem kell, bocsásatok el hitemen, feleségemet gyermekemet beviszem Tömös-várra, eladom a töröknek, s a mit érettek adnak, igaz lelkemre esküszöm, nektek visszahozom. Háromszéken pedig két ember is kiszaladván az erdőre, felakasztotta magát, megijedvén az executorok kegyetlenségétől. Elég követséget küldöttek a bécsi udvarban, eleget sirtanak könyörgöttek, nem volt semmi haszna, csak hazugságnak vélték, azt tudták Erdélynek is olyan bővön a pénze mint más országoknak; holott egész Európában pénztlenebb hely nincs Erdélynél. Mert ennek semmi kereskedése más országra nincsen, a mi bora, búzája s egyebe terem, maga consummálja, sohuvá nem viheti, nem levén hajós vize; a mi egyéb közönséges jövedelem volna pedig, mint a harminczadokról, arany-, kéneső-, ezüsbányákról, sóaknákról, melyekből a török idejében, noha csak nyolczvan ezer tallér volt az annualis adó, jobb részint pótolták ki, most a német directio alatt fiscus számára megyen, s két három haszontalan ember gazdagon töltöződik vele, a közönséges szükségre semmi sem fordítatik belőle.

Nem sokára azután a Diploma ellen pápista püspököt hozának be Erdélyben, Illés András nevű, ki csiki fi levén, gyermek korában ment ki vala Magyarországra tanuságra. E valóban alkalmatlan s haszontalan ember vala, a bort szerette

meginnya, s minden discursusa csak abból állott, mint kellene az eretnekeket Erdélyből kiirtani, külömben semmi tudománya nem volt, s magok a pápista urak szégyenlették dolgait, noha közel sem mehető arra, a mire intendáltak vele, hogy a régi püspöki széket minden jószággal együtt és az egész directiot obtineálhassa. Mert magoknál a pápista uraknál levén nagyobbára afféle jószág, neheztellik vala kiadni, hanem az alvinczi fiscalis castélyt jószággal együtt deputálák sustentatiojára. Ott sem sokáig lakhaték, a kuruczok irruptiojával kiszalada Erdélyből püspök uram, s azolta oda ki lakik.

Az erdélyi pápisták pedig Vizkeleti s Baranyai paterek és a jesuiták tanácsából catholicus statust erigálnak magoknak Erdélyben, addig hallatlan példával pecsétet faragtatának, és az alatt expediáltak Catholicus Status neve alatt Bécsben leveleket, noha csak két három ember vala a ki a dolgokat folytatta, a többinek hírével sem volt sok dolog, sőt némelyeknek akarata ellen, kik nem jóvallották a mit Apor István, Mikes Mihály, Haller István s mások cselekedtenek. És hogy jobban procedálhassanak dolgokban, s az ország között is ne szóljon minden ember kezek alá, a jámbor igaz hazafiát Keresztesi Sámuel, kit az egész ország választott vala praesidensnek, s be is eskütnének s fungála dicséretesen egy darabig hivatalában, addig munkálódának Apor István által az udvarban, gyalázzattal a Diploma ellen kiveték a praesidensségből, s Haller Istvánt, azért hogy pápista vala, állíták be helyében; sőt mindenüvé az erdélyi fő tisztségekre, hol egy hol más practicával, pápistákat rakatának be, olyan decretumot szerezvén a császártól, hogy mikor valamely tisztségre candidatio leszen, mindenüvé hármat candidáljanak, a kik közül egyik pápista legyen. Azt pedig csak azért, hogy mikor confirmatoria felment a császárhoz, Kollonics cardinalis akarata szerént a pápista személy confirmáltassék, a többi csak kísérők legyenek. Többet is cselekedének, mert a jesuiták alattomban addig járák az oláh püspököt Athanásiust, eláltaták, hogy mind magát, mind a keze alatt lévő erdélyi oláh papokat uníálja a pápistákkal, magának sok ígéretet s promotiot tevén, a több papoknak pedig hogy a jobbágyságból egészen eximálják őket, és a mely esztendőnként való honoráriummal s dézmaadással eddig a földesuraknak tartoztanak, azt is egészen tolláltatják. És hogy inkább az országban valami háboru a miatt ne támadjon, a császártól és Kollonics érsektől olyan pátenseket hozatának, hogy szabadcságokban álljon az oláh papoknak, a melyik religioval kiki közülök akarja

magát uniálni, azon religion levő papok szabadságával éljen. A mint hogy commissáriusokat is rendelének, minden religióból egyet egyet, kik az oláh papokat minden székekben convocáltassák, és megkérdezzék, ki melyik religioval akarja magát uniálni, s a szerént felírják a neveket. De a csak csalárcság vala, mert a kik közülök resolválták magokat hogy a reformata religioval akarják az uniot, a jesuiták ingerléséből az oláh püspök persequálni kezdé, a mint Hunyadvármegyében egynehány becsületes oláh papokat a magok házoknál, németeket küldvén rájok, megfogata, minden jovokat elpraedaltatá, magokat tömlöczre hányatá s ugy kinoztatá, noha a református urak, s kivált Bethlen Miklós, eleget protestálának, s mind a császárnak mind a generálnak supplicálának az oláh püspök ellen, de semmit sem obtineálhatának. Mert noha a császár, a mint feljebb irám, pátenst küldött vala, de titkon generál Rabutinnak maga kezével s titokpecsét alatt megírta vala, hogy avval a pátenssel, melyet a több religiók instantiájára mintegy kételenségből kellett expediatatni, ne gondoljon, hanem minden erejével azon legyen, hogy az oláh papok ne más religioval, hanem a catholica religioval uniálják vala magokat; s a generál azért nem mere az ellen cselekedni. Ezt a levelet (a kit maig is kevés ember tud Erdélyben) generál Rabutin deákra fordítatván, titkon az urnak Apor uramnak oda adott vala, s az én kezemben ugy akada, mivel az urnak minden levelei nálam állottanak, s csodálkozással olvastam, mire vették a jámbor császárt a mellette való gonosz némely ministerei.

De nem csak a religióban, hanem a külső poliitiában is jobban megronták a Diplomát. Mert Szász János, [Sachs von Harteneck, szász gróf], a publicum nevezete alatt mindenkor a maga hasznát keresvén, a császárt addig sollicitálák, mig azokat a magyarok részéről hasznos articulusokat, melyek az Approbata és Compilata Constitutiókban közönséges ország végezéséből irattak vala, a hét birák jószágiban a magyar főbirák és vice ispányok autoritásáról, a szász városokon magyarnak szabados házak vételéről, és a magyarnak szászokkal való törvénykezéséről, azokat, mondom, a császártól decretumot obtineálván, egészen kitörölteték. S ám bizony érezzük most, mert drága pénzen kényszerítettünk ebben a hoszas exiliumban a szász városokon szállást fogadni, s olyban tartanak bennünket azok a hitván szászok, mintha ők keresték volna fegyverekkel Erdélyt, nem a magyarok. Ha valaha Isten magyar fejedelmet adna Erdélynek (bár a római császár clientelája alatt), más gondot kellene viselni a

Dominus szászokra, s megkeltene ültetni a szász városokat magyarokkal; hadd parancsolnánk mi nekik, ne ők a magyarnak.

A szebeni királybirót, Szász Jánost is utóléré az isteni boszuállás, ki teljes életét örökké a sok practicalásban tölté el; hogy magának kedvességet nyerjen, szüntelen vádaskodott a generál előtt a magyar urak ellen, hol a pápisták mellé csapta magát a több religiok ellen, hola reformátusoknak hizelkedett, a mint a maga részére hasznosabbnak ítélte; a hol másképen nem lehetett, méreggel ölte meg a gonoszakaróit. A szász nationak hogy már előmenetelét munkálódta, de azonban azokat is subjugálta; senki már a szász tisztek közül keze alá nem mert szólani, minden szász székekben nagy oeconomiákat erigáltatott, maga számára hajtotta a sok jövedelmet; titkon szép szász uri leányokat tartott házánál, azokat terhben ejtette, s hogy ki ne tudójék dolga, megétette. Végre kinyilatkozának dolgai ilyenformán: A segesvári polgármester Deli Mihály hamis pénzt kezdett volt veretni, napfényre jöve dolga, Bécsben felmene, ott pápistává lön, s mindjárt gratiát adának neki, lejöve s grationalisát a Gubernium előtt publicálá. Szász János nem gondolván a császár gratiaadásával, a Gubernium s ország hire nélkül (holott a hamis pénzverés is notát concernál és az egész ország előtt Director szokta az olyan causát prosequálni) Segesvárra megyen, s törvényt látatván a polgármesterre, fejét is véteti. A Gubernium megindul olyan nyilvánvaló vakmerőségen, s a generálnak panaszt tesznek. Rabutin is nehezelt Szász Jánosra, mert a generál adjutántát Actont méreggel azelőtt nem régen el akarta veszteni; Szász Jánost arestálják, inquireáltatnak ellene, minden istentelen factioi, paráznasági, gyilkossági kitudódnak, s törvény szerént megsententiázzák s a szebeni piacon a szebeni hóhér a szebeni királybirónak elüti a fejét; ugyanakkor egy szolgájának is fejét veszik, ki által sok gyilkosságot cselekedett, s rá irhatnák a Szász János koporsójára is azt a verset: *Discite justitiam moniti, et non temnere Divos.* Mert nincs olyan titkos gonoszság, kit Isten napfényre nem hoz a vétkes embernek romlásával s gyalázatával. Nagy bátor resolutióval, énekszóval ment a halálra, talám Isten ő szent felsége, hogy mások is ne desperáljanak magok idvessége felől, ingyen való kegyelmességéből azért adott halála órája előtt megtérő lelkét nekie, mert a mint külső magaviseletéből tehetni ítéletet, kevés kétség lehet idvessége felől. Mikor sententiáját kimondották az ország előtt, semmit meg nem változott színében, sőt nagy bátran azt mondotta: Mind azokat a melyeket

ellenem feltett actiojában a Director, tudva s szántsándékkal én cselekedtem, sőt azoknál többet is, melyekért a halált megérdemlem, s gratiát magamnak embertől nem is kérek, hanem minden vétkeimet az én Idvezítő Christusomnak sebeiben berakván, onnan várok bűnös lelkemnek kegyelmet, s tudom is bizonyosan, hogy Isten mind azokat nekem kegyelmesen megbocsátotta, s holnap a maga szent országában lelkemet beveszi. Nehéz ugyan egy kevéssé, hogy Nagyságtok s Kegyelmetek közül el kell mennem e világról, mindazáltal örülök azon, hogy Isten engemet kiviszen ez életből, s nem látom meg azokat a nyomoruságokat, melyek mind Nagyságtokra Kegyelmetekre mind az egész országra szintén elközelítenek.